

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ**

**Azerbaycan Türkçesinde Örtmeceler ve Türkiye Türkçesi ile
Karşılaştırmalı Çalışma**

Turkan JAFAROVA

**Danışman
Doç. Dr. Ferhat KARABULUT**

MANİSA-2021

**T.C.
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ**

**Azerbaycan Türkçesinde Örtmeceler ve Türkiye Türkçesi ile
Karşılaştırmalı Çalışma**

Turkan JAFAROVA

**Danışman
Doç. Dr. Ferhat KARABULUT**

MANİSA-2021

YEMİN METNİ

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “Azerbaycan Türkçesinde Örtmeceler ve Türkiye Türkçesi İle Karşılaştırmalı Çalışma” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

16/07/2021

Turkan JAFAROVA

ÖZET

Azerbaycan Türkçesinde Örtmeceler ve Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırmalı Çalışma

Tabular toplumda var olan yasaklar olup tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Bu yasakları dile getiren, toplum içinde kullanımını kolaylaştıran kelimeler ise örtmece başlığı altında yer almaktadır. Örtmece kelimeler yasak sayılan tabuların yerine kullanılmaya hizmet etse de zamanla toplumun kültürel inkişafı bu akışı değiştirmiştir. Günümüzde artık örtmece ifadeler sadece tabuların yerine kullanılmayıp aynı zamanda nesneleri, olayları daha da güzel ifade etmeye hizmet ederek dilimizi güzelleştirmiştir.

Bu çalışma üç bölümden oluşmakta olup Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki güzel adlandırmalar ele alınmıştır. Tezin giriş bölümünde Azerbaycan Türklerinin dili, tarihi, kültürü, dini yapısı hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Daha sonra güzel adlandırma terimi açıklanmış, genel bir bilgi verildikten sonra çalışmanın konusu, amacı, kullanılan malzeme ve yöntemler bildirilmiştir.

Çalışmaya tabu kavramı ile başladık; daha sonra tabunun kökeni, türleri, tabu hakkında yapılan çalışmalar ve edinilen fikirleri göz önünde bulundurduk. Aynı zamanda bu kavramın ortaya çıkmasını şartlandıran nedenleri ele aldık. Bu başlıklardaki incelemelerden sonra örtmece sözlerini tanımladık. Bu kelimelerin ortaya çıkış nedenlerine değinerek, tabu ve örtmece arasındaki ilişkini açıkladık. Aynı zamanda örtmece türlerinden bahsederek güzel adlandırma ve kötü adlandırma terimlerini ve kullanım amaçlarını açıkladık. Yapısal olarak örtmeceleri inceledik.

Üçüncü bölümde Azerbaycan Türkçesinde tabu ve örtmecelerle ilgili yapılan araştırmaları ve örtmece sözlerin konulara göre tasnifini inceledik. Sonuç bölümünde çalışmanın önemini ve toplamış olduğumuz örtmece örneklerini sözlük olarak sunduk.

Anahtar Kelimeler: Örtmece, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Tabu.

ABSTRACT

Azerbaijan and Turkey Turkish with Turkish euphemism Comparative Study

Taboos are prohibitions that exist in society and their history dates back to ancient times. Words that express these prohibitions and facilitate their use in society are under the title of euphemism. Although euphemisms serve to replace taboos that are considered forbidden, the cultural development of the society has changed this flow over time. Today, euphemisms are not only used instead of taboos, but also serve to express objects and events more beautifully, making our language beautiful.

This study consists of three parts and the beautiful namings in Azerbaijan and Turkey Turkish are discussed. In the introduction part of the thesis, general information is given about the language, history, culture and religious structure of the Azerbaijani Turks. Later, the term of beautiful naming is explained, after giving a general information, the subject, purpose, materials and methods used in the study are reported.

We started the study with the concept of Taboo, then we considered the origin, types, studies and ideas about taboo. At the same time, we have discussed the reasons that condition the emergence of this concept. After reviewing these titles, we defined euphemisms.

By mentioning the reasons for the emergence of these words, we explained the relationship between Taboo and Euphemism. At the same time, we explained the terms Beautiful and Bad naming and their usage purposes by talking about the types of euphemisms. We examined euphemisms structurally.

In the third chapter, we examined the researches on taboos and euphemisms in Azerbaijani Turkish and the classification of euphemisms according to the subjects. In the conclusion part, we presented the importance of the study and the euphemism examples that we collected at the end as a dictionary.

Keywords: Euphemism, Azerbaijani language, Turkish, Taboo.

TEŞEKKÜR

Bu yüksek lisans tezimde bana bu çalışmayı önererek yol gösteren, her türlü yardım ve destek sağlayan tez danışmanım Değerli Hocam, Doç. Dr. Ferhat Karabulut'a, öğrenim hayatım boyunca beni maddi ve manevi olarak destekleyen ve hep yanımda olan aileme yürekten teşekkür ederim.

Turkan JAFAROVA

MANİSA, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
TEŞEKKÜR	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
A. KONU	1
B. AMAÇ	1
C. YÖNTEM	2
Ç. KAPSAM	2
E. LİTERATÜR TARAMASI	2

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1. 1. Azerbaycan Adının Kökeni.....	10
1.2. Azerbaycan'ın Tarihçesi.....	11
1.3. Tarihi Süreçte Azerbaycan Kültürü.....	16
1.4. Azerbaycan'ın Dini Yapısı.....	19
1.5. Azerbaycan Türkçesi.....	24

İKİNCİ BÖLÜM

ÖRTMECE

2.1. Tabu kavramı.....	24
2.2. Tabu Türleri.....	27
2.3. Örtmece Kavramı.....	30
2.3.1. Örtmecenin Türleri.....	33
2.3.1.1. Güzel adlandırma.....	36
2.3.1.2. Kötü adlandırma.....	38
2.4. Tabu ve Örtmece İlişkisi.....	39
2.5. Yapısal Olarak Örtmeceler.....	42
2.5.1. Kelime Halinde	42
2.5.2. Birleşik Kelimeler.....	43
2.5.3. Türemiş Kelimeler.....	44
2.5.4. Deyim Halinde.....	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ÖRTMECE ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

3. AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ÖRTMECE.....	47
3.1. ÖLÜM.....	52
3.1.1. Ölümle ilgili Örtmeceler.....	56
3.1.2. Ölümü Yaklaşan İnsanla İlgili Örtmeceler.....	62
3.1.3. Defnetmekle İlgili Örtmeceler.....	63
3.1.4. Tabutla ve Kefen ile İlgili Örtmeceler.....	65

3.1.5. Mezarla İlgili Örtmeceler.....	66
3.1.6. Ölümden Bahsederken veya Ölen Kimseyi Anarken Kullanılan Örtmeceler.....	68
3.2. HASTALIK.....	70
3.2.1. Kanser.....	73
3.2.2. Verem.....	74
3.2.3. Cüzzam.....	74
3.2.4. Lohusa Humması.....	75
3.2.5. Veba	76
3.2.6. İshal ve Kabızlık.....	76
3.2.7. Epilepsi.....	77
3.2.8. Raşitizm ve Felç.....	78
3.2.9. Bedensel Kusurları İfade Eden Örtmeceler	78
3.2.10. Bedensel Özelliklerden Bahsederken Kullanılan Örtmeceler	71
3.3. KADINLA İLGİLİ ÖRTMECE SÖZLER.....	81
3.3.1. Gebelik.....	84
3.3.2. Doğumla İlgili Örtmeceler.....	86
3.4. DİN BAĞLANTILI ÖRTMECE SÖZLER.....	87
3.5. HAYVANLA İLGİLİ ÖRTMECE SÖZLER	91
SONUÇ	95
SÖZLÜK	98
KAYNAKÇA	106

KISALTMALAR

Age	Adı geçen eser
Agm	Adı geçen makale
Agt	Adı geçen tez
Alm	Almanca
ADFL	Azerbaycan Dilinin Frazelogoya Lgeti
Bk	Bakınız
C	Bakınız
ev	eviren
Fr	Fransızca
r	rneğın
S	Sayı
S.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
TS	Türkçe Sözlük
Vb	ve benzeri
Yay	Yayınları
İng	İngilizce

GİRİŞ

A. KONU

Dil sosyal bir olgudur. Aynı zamanda halka açık bir karaktere sahip olup toplumun sorunlarını yansıtır. Tarihi gelişim nedeniyle insanın sosyal hayatında, günlük yaşamında, ekonomisinde, faaliyet alanlarında meydana gelen değişiklikler dilde yeni kavramların ortaya çıkmasına neden olur. Dilde meydana çıkan bu kelimeler insanların yaşamlarını olumlu veya olumsuz yönde etkilemektedir.

Bu çalışmada, Azerbaycan Türkçesinde tabu olarak görülen kavramlar ve bunun sonucunda ortaya çıkan örtmece sözler incelenecektir. Çalışmada örtmece sözlerin toplumda yeri, halkın dünya görüşü, kültürel bakış açısı ile ilişkisi teyit edilip sınıflandırılmaktadır. Araştırma Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmalı şekilde ele alınıp her iki Türkçede kullanılan ortak ve farklı kelimeler incelenerek, diğer Türk lehçelerinden olan sözcüklere de yer verilmektedir.

B. AMAÇ

Çalışmanın amacı, Azerbaycan Türkçesinde örtmece sözleri tespit etmek, örtmece kavramının özünü ve içeriğini belirlemek, bu kelimelerin oluşum koşullarını ortaya çıkarmaktır. Türkiye Türkçesindeki sözlerle benzer ve farklı özelliklerini ortaya koyarak, kültürel alanda bu sözcüklerin yerini ve önemini belirlemektir. Aynı zamanda halkın sosyal hayatında ve konuşmasında örtmecenin rolünü ve amacını belirlemek, çeşitli alanlarda örtmece kullanımının nedenlerini göstermek, örtmecelerin sözcük özelliklerini ortaya çıkarmaktır.

C. YÖNTEM

Araştırmanın ana kaynağı Azerbaycan Türkçesinde kullanılan sözlüklerdir. İlk aşamada “Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati”, “Frazelogiya Lügati”, “Sinonimler Lügati”, “Azerbaycan Dilinin Etimalogiya Lügati” sözlükleri taranmıştır. Azerbaycan Türkçesinde bugüne kadar tabu ve örtmece konusunda yapılan tezler, makaleler, kitaplar incelenmiştir. Aynı zamanda Türkiye Türkçesinde bu konuda yapılan makaleler ve tezler incelenerek çalışmada yer almıştır. Türk dünyasından örtmece sözler incelenerek çalışmaya dahil edilmiştir.

Birinci bölümde Azerbaycan adının kökenine dair görüşlerine yer verilmiştir. Azerbaycan tarihi, kültürü, dini yapısı, dili hakkında kısa bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde tabu ve örtmece kavramı üzerinde Türk ve yabancı araştırmacıların görüşlerine, yapmış oldukları çalışmalara değindik. Aynı zamanda “güzel adlandırma” ve “kötü adlandırma” kavramları üzerinde durulmuş, kötü adlandırmaların kullanılma nedenlerinin anlaşılması amaçlanmıştır.

Çalışmada Azerbaycan Türkçesinde örtmece kavramı üzerine yapılan araştırmalar verilmiş, örtmece sözler tespit edilerek sınıflandırılmıştır. Ölüm, hastalık, din, kadın, hayvan adları ile ilgili sınıflandırılan örtmece sözler, alt başlıklarda incelenmiş, bu örtmecelerin halkın kültürel yapısı ile ilişkisi ortaya koyulmuştur.

Çalışmanın sonunda Azerbaycan Türkçesinde tespit ettiğimiz kelimeleri sözlük olarak çalışmaya dahil ettik.

Ç. KAPSAM

Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesinin sözlü ve yazılı dilindeki örtmece örnekleri alınmış, Türkiye Türkçesindeki sözlerle karşılıklı araştırma yapılmış.

Çalışma kapsamında: Örtmece kavramı, türleri; tabu kavramının tanımı, türleri; örtmece-tabu ilişkisi, örtmecenin oluşum yolları; Azerbaycan Türkçesinde örtmeceler ve bu örtmece sözlerin esasında duran tabu sayılan inançlar incelenmiştir.

E. LİTERATÜR TARAMASI

Literatür kısmında Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinden bu konu ile ilgili kaynakları inceledik. Azerbaycan Türkçesinde örtmece konusunda yapılmış araştırmalar az ve kısıtlı olsa da Türkiye Türkçesinde bu konu ile ilgili kapsamlı araştırmalar yapılmıştır. Yapmış olduğum literatür taramasındaki çalışmaları tezimde yer aldığı önem sırasına göre sundum.

Ferhat Karabulut, Gulmira Ospanova, “Örtmece Sözlerin Mantiğı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi”¹. Makalede Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinden örtmeceler karşılıklı olarak incelenmiştir. Çalışmada diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi örtmecelerin daha çok “ölüm, hastalık, boşaltım sistemi, organ adları, doğaüstü varlıklar, cinsellik” ile ilgili ortaya çıktığı belirtilmiştir. Aynı zamanda tabu ve örtmece arasındaki ilişkinin bir neden-sonuç ilişkisi olduğunu söyleyen Karabulut ve Ospanova, tabunun sadece nesnenin kendisi değil, insanın düşünce yapısını da kapsadığını söylemiştir. Çalışmada “güzel adlandırma” ve “kötü adlandırma” ilişkisine de değinen Karabulut ve Ospanova “Örtmece Mecaz İlişkisi” başlığı altında örtmece ile mecazi anlatımları karşılaştırmış, iki kavram arasındaki en önemli farkın “mecazın tabu veya toplumsal baskı sonucunda ortaya çıkmaması” olduğunu bildirmiş, aslında her örtmecenin bir mecaz olduğunu fakat her mecazın örtmece olmadığını söyledikten sonra örtmece ve mecaz arasındaki farkları örneklerle sıralamışlardır.

Çalışmada, Kazak Türkçesindeki örtmece mantığının bütün Türk lehçelerinde benzer şekilde işlediği hatta Rusçada olduğu gibi diğer dillerle de paralellik gösterdiği tespit edilmiştir.

Gülmira Ospanova, “Türkiye Türkçesi’nde Örtmeceler”² doktora tezinde, ağızlarda yaşayan örtmecelerden ziyade, Türkiye Türkçesi yazı dilindeki örtmeceleri ele almıştır. Çalışma yedi bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde örtmeceler konularına göre sınıflandırılarak işlevleri belirlenmiş, örtmecelerin ortaya çıkmasını tetikleyen sosyal-psikolojik, dini etkenler analiz edilmiştir. İkinci bölümde örtmecelerin anlam ve yapı bakımından özellikleri incelenmiş, anlam değişimleri ve oluşum yolları üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde örtmece deyim ilişkisi; dördüncü bölümde örtmece mecaz ilişkisi; beşinci bölümde örtmece argo ilişkisi; altıncı bölümde örtmecelerle edebi sanatlar arasındaki ilişki ele alınmıştır. Yedinci bölümde “kötü adlandırma” kavramı üzerinde durmuş ve bu başlık altında birçok sınıflandırma yapılmıştır.

¹ Ferhat Karabulut, Gulmira Ospanova, “Örtmece Sözlerin Mantiğı: Kazak Türkçesi İle Türkiye Türkçesi’nde Karşılaştırmalı Model Analizi”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 2/2, 2013, ss. 122-146.

² Gülmira Ospanova, Türkiye Türkçesinde Örtmeceler, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014, s. 1-153.

Ahat Üstüner, “Örtmece Sözlerle İlgili Terimler”³ adlı makalesinde örtmeceler sözler için söylenen terimler değerlendirilmiş ve “euphemism” teriminin Türkçe karşılığı olarak “örtmece söz” teriminin kullanımı daha uygun bulunmuştur. Batılı araştırmacıların “euphemism” terimiyle karşıladıkları örtmece sözlerin, sınıflandırması ve adlandırmasından bahsetmiş, Türkiye ve Türkiye dışında yapılan çalışmalara değinmiştir. Aynı zamanda çalışmada tabu ve örtmece ilişkisine değinilmiş, kötü adlandırmalarla ilgili yaklaşımlarını belirtmiştir.

Kerim Demirci, “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”⁴ makalesinde önce örtmece sözlerin tanımı yaparak Türkçe ve İngilizcedeki yaygın örtmece türlerine örnekler vermiştir. Yazının diğer bir özelliği ise örtmecelerin Freud’un üçlemesi bağlamında toplum, birey ve dil ilişkisi içinde anlatmaya çalışması ve dilsel bir tür sayılabilecek küfürle de bağlantılı olarak ele almasıdır. Çalışmada örtmece sözler “Din bağlantılı örtmeceler, Cinsellikle ilgili örtmeceler, Boşaltım ile ilgili örtmeceler, diğer örtmece konuları” şeklinde sınıflandırarak incelemiştir.

Ahmet Güngör, “Tabu – Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine”⁵. Güngör, tabu ve örtmece sözlerin, bütün yönleriyle ele alınmayan konulardan biri olduğunu belirtmiştir. Makalede tabu kavramı, tabu ve örtmece arasındaki ilişkiye değinmiştir. Örtmece sözleri ortaya çıkaran en önemli etkenlerden birinin tabu olduğunu söyleyen Güngör, örtmece tanımlarına yer vermiş ve Türk dillerinde yer alan örtmece örneklerinden çalışmasında bahsetmiştir. Yurt dışında yapılan çalışmalar hakkında da bilgi vererek, yabancı araştırmacıların tabu ve örtmece konusunda yapmış olduğu sınıflandırmalardan bahsetmiştir. “Tabunun Türleri” adlı başlıkta, tabu konusunda sınıflandırma yapan Sigmund Freud, Wundt ve Ullman’ın tasniflerini örneklerle açıklamıştır. Tabuyu, “dil dışı göstergelerle ortaya çıkan tabu” ve “lengüistik tabu” olmak üzere iki başlık altında ele almıştır. Güngör, güzel adlandırma teriminin karşıtı olarak dilde olumsuz kullanımların da olduğunu ve “Kötü Adlandırma (Dysphemism)” başlığı altında bu konuya değinmiştir.

³ Ahat Üstüner, “Örtmece Sözlerle İlgili Terimler”, Turkish Studies, Cilt: 4, Sayı: 8, 2009, ss. 166-176.

⁴ Kerim Demirci, “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”, Milli Folklor, Yıl: 20, Sayı:77, 2008, ss. 21-34.

⁵ Ahmet Güngör, “Tabu-Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 29, 2006, s. 69-93.

Gülsüm Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece”⁶. Makalede Kopilenko, Kottak, Wund, Frazer, Freud vb. araştırmacıların tabu ve örtmece konusundaki görüşlerini aktarmıştır. Çalışmada dillilerin örtmece tanımına yer veren Killi, Sibiry Türk halklarında tabu ve örtmece sözlerin önemli bir yere sahip olduğunu ve tabu sayılan kavramlar ile bunlar için kullanılan örtmece arasında en geniş yeri, dünya görüşlerinin temelinde dağ iyeleri, yabani hayvanların ve kuşların koruyucu ruhları olduğu inancından kaynaklanan avcılık ve hayvan adları ile ilgili örtmece konusunun tuttuğunu bildirmiştir. Çalışmada örtmeceler, “Avcılık ve hayvan adları ile ilgili örtmeceler, Ölüm ile ilgili örtmece sözler, Doğum ile ilgili örtmece sözler, Hastalıklar ve fiziksel yetersizlikler ile ilgili örtmece sözler, Cinsellikle ilgili örtmeceler, Bazı fizyolojik süreç ya da durumlar ile ilgili örtmeceler, İnsan ilişkileri ile ilgili örtmeceler, İnsanın çeşitli özellikleri ile ilgili örtmeceler” başlıkları altında incelenmiştir.

Aylin Koç, “Hastalık İsimlerinde Örtmece”⁷: Çalışmada hastalık isimlerindeki örtmece örnekleri üzerinde durulmuş; hastalıklar, tedavisi mümkün olmayan veya tedavisi uzun süren hastalık adlandırmaları; korku, hurafe, inançlara dayalı hastalık adlandırmaları; toplum tarafından ayıp, kaba, müstehcen kabul edilen hastalıklara ve özel hâllere dayalı adlandırmalar; kısa süreli, hafif, tedavisi mümkün olan diğer hastalık adlandırmaları başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Seyfullah Türkmen, “Türkçedeki Örtmece Sözler”⁸: Makalede örtmece ve tabu kavramı ele alınmıştır. Çalışmada örtmeceler, “Ölümle İlgili Örtmeceler, Ölüm Kavramını Anlatmak İçin Örtmece Sözler, Uzun Ömür Dileme Sözleri, Ölüyü İncitmemek İçin Kullanılan Sözler, Taziye İçin Kullanılan Sözler, Koruma Amaçlı Örtmece İfadeleri” başlıkları altında incelenmiştir.

Ahmet Gecekuşu, “Güzel Adlandırma”⁹: Bu konuda yapılmış olan yüksek lisans tezi ise üç bölümden oluşmuştur. Çalışmanın “Giriş” bölümünde “güzel adlandırma, güzel adlandırma ve argo, güzel adlandırma ile edebi sanatlar arasındaki

⁶ Gülsüm Killi, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözler ve Örtmece”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 3, 2006, ss. 50-65.

⁷ Aylin Koç, “Hastalık İsimlerinde Örtmece”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 188, 2010, ss. 77-94.

⁸ Seyfullah Türkmen, “Türkçedeki Örtmece Sözler”, Karadeniz Araştırmaları, Cilt: 6, Sayı: 23, ss. 131-140.

⁹ Ahmet Gecekuşu, Güzel Adlandırma, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2000, ss. 1-19.

ilgi” den söz edilmiştir. Birinci bölümde güzel adlandırmaların ortaya çıkış sebepleri; “Hastalıklarla İlgili Güzel Adlandırmalar, Korkuyla İlgili Güzel Adlandırmalar, Ahlaki Değerle İlgili Güzel Adlandırmalar, İnançla İlgili Güzel Adlandırmalar, Kusurları Gizlemeye Bağlı Güzel Adlandırmalar” başlıkları altında incelenmiştir. İkinci bölümde, güzel adlandırmaların yapısal özellikleri; üçüncü bölümde ise “Güzel Adlandırmaların Anlam Özellikleri” başlığı altında güzel adlandırmalarda anlam genişlenmesi, anlam daralması, anlam kayması gibi konulara değinmiştir.

Gizem Çolak Çelik, “Türkiye Türkçesi Basın Dilinde Örtmece”¹⁰: Yüksek lisans tezi, iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmada güzel adlandırma yerine iyi örtmece, kötü adlandırma yerine kötü örtmece terimlerinin kullanımı tercih edilmiştir. Birinci bölümde örtmece sözlerin ortaya çıkış sebepleri; Duygusal Etmenler Sonucu Ortaya Çıkan İyi Örtmeceler, Hastalık İsimleriyle İlgili İyi Örtmeceler, Korku Kaynaklı Tabu veya Saygı Sonucu Ortaya Çıkan İyi Örtmeceler, Nazik Olma Çabası Sonucu Ortaya Çıkan İyi Örtmeceler, Ahlaki Değerlerle İlgili İyi Örtmeceler, Kadınlarla ilgili İyi örtmeceler olarak sınıflandırılmıştır. Aynı zamanda çalışmada örtmece sözlerin, tabu, argo, atasözleri ve deyim, edebi sanatlarla ilişkisine çalışmada yer verilmiştir. İkinci bölümde ise basın dilinde örtmeceler kullanılma anlamlarına göre sınıflandırılmıştır.

Cengiz Çelik, “Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler”¹¹: Yüksek lisans tezi, yedi bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde, konu, amaç ve yöntemi hakkında, ikinci bölümde ise tabu, tabunun kökeni ve türleri, örtmece ve örtmecenin özellikleri hakkında bilgi vermiştir. Üçüncü bölümde, “Türkiye Türkçesi ve Ağızlarında Söz Varlığı” başlığı altında, ölüm, hastalık, dinle ilgili örtmeceler incelenmiştir. Dördüncü bölümde, örtmece derecelenmesine göre, hafif, orta ve yüksek dereceli kelimeler olarak verilmiştir. Beşinci bölümde, örtmecelerin kullanım alanlarını ve ortaya çıkış yolları; altıncı bölümde ise örtmecenin türleri, yedinci bölümde örtmeceler yapı ve anlam özelliklerine göre incelenmiştir.

Hasay Cabbarov, “Azerbaycan Dilinde Tabu ve Evfemizler”: Doktora tezi üç bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde tabu ve örtmecelerin araştırma tarihi, çeşitleri, bu üslubu araçların dilin gelişimi ile bağlantısı, tabuların dilde kullanmasını

¹⁰ Gizem Çolak Çelik, Türkiye Türkçesi Basın Dilinde Örtmece (Efemizm–Disfemizm), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2018, ss. 1-174.

¹¹ Cengiz Çelik, Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Sözler, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Doğu Akdeniz Üniversitesi Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, 2001, s. 1-100.

gerektiren nedenler, onların örtmeceye yerine göre kullanma olanakları, söz ve ifadelerin tabu veya örtmece olarak nitelendirilmesi için gereken kriterler, iletişim anında örtmecelerden kullanmanın zorunluğu ve bu işin bir çok yönden önemi, çeşitli edebi janrlara özgü bedii eserlerden seçilmiş dil gerçekleri esasında anlatılır. İkinci bölümde örtmecelerin sözcüksel, deyimisel ve dil bilgisel ifade araçları, onların anlam grupları, konuşmada örtmecelerin bütün metinler şeklinde ortaya çıkma yollarından bahsedilir. Üçüncü bölümde örtmecelerin üslup özelliklerinden, onların konuşmada, fonksiyonel üslup alanlarında, sözel ve yazılı edebiyatta kullanma yerlerine yer verilmiştir.¹²

Aslan, Aslanov, “Müasir Azərbaycan Dili” kitabında örtmece, tabu terimleri ve onların karşılıklı ilişkisi, yaranma yolları, anlamsal ve yapısal olarak incelenmiş, bu konuda yapılan çalışmalardan kısa söz edilmiştir.¹³

Şukufe Qocayeva, “Dildə Tabu Hadisəsi”¹⁴: Doktora tezi üç bölümden oluşmuştur. Çalışmada Tabu ve Örtmeceler ele alınmış, Türk ve İngiliz dillerinden örnekler verilmiştir. Birinci bölümde Tabu terimi, onun kökeni ve nasıl ortaya çıkması. Tabu ve evfemizmin karşılıklı ilişkisi ve bununla ilgili yapılan araştırmalar söz konusu olmuştur. Aynı zamanda tabunun dilde rolü ve dile etkisi araştırılmıştır. İkinci bölümde tabunun yapısal ve anlamsal özellikleri, küreselleşme bağlamında tabu başlıkları yer almaktadır. Son bölümde “Evfemizm ve Tabunun Birbiriyle İlişkisi, İfade Vasiteleri, Evfemistik Dilin Özellikleri” başlıklarına yer verilmiştir.

Türkan Efendiyeva, “Azərbaycan Dilinin leksik üslubiyyatı”¹⁵: Kitapta örtmece kavramı tanımlanmış, ölüm, evlilik, aile içinde kullanılan örtmece örneklerine yer verilmiştir. Aynı zamanda kısaca yabancı araştırmacıların örtmece ile ilgili görüşleri, örtmece-eş anlamlılık, örtmece-mecaz, örtmece-kötü adlandırma konularına değinilmiş; örtmeceler farklı gruplarda sınıflandırılarak incelenmiştir.

¹² Xasay Cabbarov, Azərbaycan Dilinde Tabu ve Evfemizler, Azərbaycan CCR Elmler Akademiyası Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1972, s. 290.

¹³ Aslan Aslanov, Evfemizmlerin nitqde ehemmiyyəti, “Nitq medeniyeti meseleləri”, Elmi eserlerin mövzu toplusu, BDU, 1986, s. 283-291.

¹⁴ Şüküfe Gocayeva, Dildə Tabu Hadisəsi, Azərbaycan Milli Elmler Akademisi Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2016, s. 8 – 54.

¹⁵ Türkan Efendiyeva, Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı, Bakı, Elm, 1980, s. 188.

Mehebet Paşayeva, “Azerbaycanlıların Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler”¹⁶: Çalışmada Azerbaycan Türklerinin evlilik, doğum, defin-yas merasimleri incelenmiş, halkın doğum ve ölümle bağlı inançlarına yer verilmiştir. Kitapta Azerbaycan Türkleri ile birlikte bölgede yaşayan bazı etnik grupların manevi kültürü ve aile gelenekleri incelenmiştir.

Şerif Ali Bozkaplan, “Anadolu Ağızlarında Güzel Adlandırma Örnekleri”¹⁷: Makalede, Anadolu ağızlarında güzel adlandırma örnekleri incelenerek örtmecelerin daha çok hastalık ve hayvan adlarında görüldüğünü ifade etmiştir. Çalışmada, Derleme Sözlüğü ’nün ilk sekiz cildi taranmış ve kadın, ölüm, hacet, nesepsizlik, kişilik özellikleri, meşguliyet ve diğer konularda olan örtmece örneklerine de yer verilmiştir.

Arzu Çiftioğlu Çabuk, “Türkçedeki Örtmece Sözlerin Oluşum Yolları”¹⁸: Makalede örtmece konusunda yapılan tanımlara ve kavramın adlandırılmasıyla ilgili çeşitli yaklaşımlara değinmiştir. Örtmece sözlerin oluşum yollarından bahsederken çalışmada bu konu ile ilgili yapılan sınıflandırmalara da değinmiştir. Türkçenin söz varlığında yer alan örtmeceleri tespit edilmiş, örtmece sözlerin oluşum yollarını gösteren şema hazırlanırken bu sözler öncelikle “şekle dayanan örtmeceler”, “anlama dayanan örtmeceler” ve “ödünclemeler” olmak üzere üç ana grupta, her grup da kendi içinde alt gruplara ayrılmıştır. Yapılan araştırmalar göstermiştir ki Türkçe örtmece sözler, şekilden çok anlama dayalı olarak meydana getirilmiş ve anlam olayları içinde en çok deyim aktarmasına başvurulmuştur.¹⁹

Durmuş Arık, “Türk Halk İnanışlarında Örtmece ve Gerçeği Gizleme ile İlgili Uygulamalar: Doğum ve Ölüm Örneği”²⁰: Makalede kaba, çirkin, utanılacak ifadelerin yerine kullanılan örtmeceler görülürken, çeşitli varlıkların zararından korunmak amacıyla, gerçekleri gizlemek ve zarar vermesinden endişe duyulan varlıkları kandırmak için bazı uygulamalara başvurulduğunu dile getirmiştir. Aynı zamanda örtmecelerin inanışlarla ilgili bir boyutunun da olduğunu belirlemiştir. Makalede Türk

¹⁶ Mehebet Paşayeva, Azerbaycanlıların Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 2008, s. 208.

¹⁷ Şerif Ali Bozkaplan, “Anadolu Ağızlarında Güzel Adlandırma Örnekleri”, Turkish Studies, Cilt: 4, Sayı: 3, 2009, ss. 379-396.

¹⁸ Arzu Çiftioğlu Çabuk, “Türkçedeki Örtmece Sözlerin Oluşum Yolları”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 5, 2015, ss. 136-160.

¹⁹ Çiftioğlu Çabuk, s.158.

²⁰ Durmuş Arık, “Türk Halk İnanışlarında Örtmece ve Gerçeği Gizleme İle İlgili Uygulamalar: Doğum ve Ölüm Örneği”, Dini Araştırmalar, Cilt: 13, Sayı: 36, 2010, ss. 1-20.

topluluklarından örnekler seçilerek, doğum ve ölüm etrafındaki örtmece sözler yanında, zararlı unsurlara karşı korumak amacıyla gerçeği gizleme, kandırma ve aldatma şeklindeki örtmece uygulamaların tespit ve analizi yapılmıştır.²¹

Örtmece örneklerini “Doğum ve çocuklarla ilgili inanışlarda örtmece ve gerçeği gizleme” ve “Ölümle ilgili inanışlarda örtmece ve gerçeği gizleme” başlıkları altında ele almıştır.

²¹ Arık, ss. 1-3.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN HAKKINDA GENEL BİLGİLER

1.1. AZERBAYCAN ADININ KÖKENİ

Kuzeyde Kafkas Dağlarının güney yamaçları, doğuda Hazar Denizi, batıda Ermenistan, güneyde İran platosuna kadar uzanan ve tarihte pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış olan ve çok geniş bir bölgenin adı olan Azerbaycan isminin kökeni ve anlamı hakkında bugüne kadar tarihçi, edebiyatçı ve dilciler tarafından çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

Ancak gerçek kökeni, ne anlam ifade ettiği hakkında genel kabul gören bir tanımlama üzerinde ortak bir fikre gelinememiştir.

Genel kabul gören görüşlerden en yaygını çok kadim bir Türk soyu olan, Azerbaycan Türklerinin kökeninin de bu soya dayandığı Aslarla ilgilidir. Bu topraklarda yerleşen Asların isminden esinlenerek, Azerbaycan ismi, Asların yurdu, As erlerin, As erkeklerin yurdu, Aşer vatanı olarak bilinmektedir.²²

Diğer bir yaygın bir görüş ise “Azerbaycan” isminin bu bölgeyi yöneten “Atropates”in adından geldiğini savunan görüştür. Bu ismin Büyük İskender tarafından MÖ. 329-328 yıllarında Media’ya vali tayin edilen ünlü komutan “Atropates”in isminden gelen “Atropatan” olduğunu söyleyen coğrafyacı Strobos, eski Yunan kaynaklarındaki “Atropates”in İran dilinde “atar” ve “pata” kelimelerinden meydana gelen “Ataropota” şeklindeki birleşik bir kelimeden oluştuğunu söyler.²³

Azerbaycan isminin erken kullanım şeklinde adır / ader / adir bileşenlerini görmekteyiz. Türk toponimisinde “adır” dağlık coğrafi manzarayı kastetmenin yanında “yükseklik, tepelik, tepeli dağ yamacı, dağ silsilesi” anlamlarını da taşıyor.²⁴

²² Mahmud İsmayılov, İlk Çağlardan XX.Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018, s.17.

²³ Bulak Şahap, “Azerbaycan” İsmiinin Kökeni ve Anlamı, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi Cilt: 9. Sayı, s. 43.

²⁴ Ziya Bünyadov, Y. Yusifov, Azerbaycan Tarihi, I. Cild, Çırağ Yayıncılık, Bakü, 2007, s.18.

“Azerbaycan” isminin kaynağı ile ilgili ileri sürülen görüşlerden biri de bazı tarihçilerinde ifade ettiği gibi, “Azerbaycan” adının ülkedeki eski “ateşgede” ve “od” kelimelerinden meydana geldiği şeklindedir. Buna göre; “azer” (ator/atr) Pers dilinde “ateş”, “od” ve “pat (pad/bad)” da Pehlevi dilinde “nöbetçi, koruyucu” demektir. Arapça telaffuzu “can” şeklinde olan “-gan/-kan” ise yer veya nispet bildiren bir ektir. Öyleyse, “Azerbaycan” “ateşgedeleri, koruyan yer” demektir.²⁵

“Azerbaycan” isminin Türkçe kökenli olduğunu savunanlar da vardır. Bunlardan Mir Ali Seyidov’a göre “Azerbaycan” ismi, eski Türk boylarından birinin adı olan “Az”, Türk kavim adlarına gelen ek olan “er”, “boy başkanı, zengin, hâkim” anlamındaki “bay” ile “gan” sıfat fiil ekinin birleşmesiyle oluşan ve “insanın güçlü atası veya mübarek güçlü” anlamına gelen bir kelimedir.²⁶

Bu görüşlerden anlaşılacağı üzere “Azerbaycan” isminin kaynağı ve anlamıyla ilgili araştırmacılar arasında bir görüş/kabul birliği sağlanamamıştır. Bu konuda fikirlerini ortaya koyan dilci, edebiyatçı ve tarihçiler birbirinden farklı sebeplerle farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bugüne kadar “Azerbaycan” kelimesi üzerine fikir yürüten hemen herkesin hemfikir olduğu iki husus vardır. Bunlardan biri, “Azerbaycan” kelimesinin birleşik bir kelime olması; diğeri ise, bu ismin siyasi veya etnik bir isim değil, coğrafi bir isim olmasıdır.

1.2. AZERBAIJAN’IN TARİHÇESİ

Azerbaycan’ın tarihine baktığımız zaman gerek jeopolitik konumu gerekse yer altı ve yer üstü kaynakları nedeniyle insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren tercih edilen yerleşim yeri olmuştur. Bunun bir sonucu da bu coğrafyaya hâkim olmak için ilk çağlardan itibaren sayısız savaşlar yaşanmıştır.

Azerbaycan toprakları üzerinde çok sayıda devletin kurulmuş olduğunu, Azerbaycan tarihinin çok eskilere dayandığını tarihi kaynaklarda görmekteyiz. Azerbaycan’ın dünyanın en eski yerleşim bölgelerinden biri olmasını arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan “Kuruçay Medeniyeti” ve “Azıx” mağarasında yapılan incelemeler de doğrulamaktadır.

²⁵ Cavad Heyet, “Azerbaycan Adı ve Sınırları”, Avrasya Etüdleri, For Ajans Matbaacılık, Ankara, 1994, Cilt 1, Sayı 2, s. 94.

²⁶ Heyet, s. 94-95.

Bu bakımdan “Azıx” mağarasında yapılan incelemeler sonucu ilk insanların buraya 1 -1,2 milyon yıl önce yerleştiğini göstermektedir. Bu mağarada bulunan ateş kalıntısının ise 700 bin yıllık tarihi olduğu tahmin edilmektedir.²⁷

Arkeologlar Azerbaycan topraklarının başka bölgelerinde de ilk insan yerleşimleri bulgularına ulaşmışlardır. Kazah ilinin Damcılı, Daşsalahlı, Tağlar mağaralarında 180 – 200.000 sene önce insansı varlığın yaşadığı bilinmektedir.

İnsanlığın gelişimini sağlayan bazı buluşların ortaya çıktığı çağ olarak bilinen Taş Devri’nin tüm aşamaları Azerbaycan’da yaşanmıştır. Bu çağda insanoğlu ateşi kullanmayı öğrenmiş, ok ve yay yapmış, kendine yaşayabileceği ev yapmış, ilk taşıma aracını yapmış, farklı amaçlara hizmet eden aletler yapmış, çanak çömlek yapmayı öğrenmiştir.²⁸

Azerbaycan arazisinde kurulan ilk devlet Güney Azerbaycan’da MÖ. Üçüncü bin yılın birinci yarısında ortaya çıkan Aratta devleti idi. Onun arazisi Urmiye Gölü’nün güneyi ve güneybatı kısmını kapsıyordu. Aratta devletinin Mezopotamya’nın Sümer şehir devletleriyle siyasal ve medeni ilişkiler kurduğu bilinmektedir. MÖ. Üçüncü bin yılın ikinci yarısında Urmiye Gölü’nün batı ve güneybatısında Kutium devleti kurulmuştur. Üçüncü bin yılın sonunda ise Kutium ve Lullubum devletleri dağılarak küçük beyliklere dönüştü. Bu durum MÖ. Birinci bin yılın başlarına kadar devam etti. Azerbaycan’ın ilk devletlerini Türk kökenli sülaleler idare ediyorlardı.²⁹

Azerbaycan’ın güney kısmında Urmiye Gölü havzasında Manna Devleti, MÖ. 4. yy’ın başlarında İskender’in ölümünden sonra imparatorluğu dağılmaya başlayınca da Aderbaygan (Atropatena) devleti kurulmuştur. Azerbaycan’da Türklerin yerleşmesi milattan çok öncelere dayanmaktadır. Türkler MÖ. 7. asırda, Sakaların göçü esnasında buraya gelip hâkim zümreyi teşkil etmişlerdi.

Milattan sonra 2. asırda Bulgar Türkleri, 3. asırda Hazarlar, 5. asırda Akhunlar, Ağaçeriler ve Saragurlar, 6. asırda Sabirler ve Hazarlar Azerbaycan’a yerleştiler. Emeviler en kudretli çağlarında, 7.yy’da Azerbaycan’ı Hazar Türklerinden almak için çok çetin savaşlar verdiler.³⁰

²⁷ Yusif B. Yusifov, vd. Azerbaycan Tarihi, 1. Cilt, Maarif, Bakı, 1996, s.17.

²⁸ İsmailov, s.20.

²⁹ Yusif B. Yusifov vd., s.19.

³⁰ Ahmet B. Ercilasun, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ Yayınları, Ankara. 1997, s.26.

Azerbaycan’da VII. yüzyılda Arapların hakimiyeti görülmektedir. Araplar Hz. Osman döneminde Azerbaycan’a tamamen hâkim olmuşlardır. Arapların hakimiyetiyle birlikte Azerbaycan’da İslamiyet yayılmaya başlamıştır.

Bu süre zarfında Oğuz boyları kalabalık üç grup halinde Azerbaycan’a gelmeye devam etmişler ve IX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan tamamen Türklerle meskûn hale gelmiştir. IX. yüzyılın ortalarında Orta Asya kökenli Oğuzların bir kolu olan Selçuk Türkleri Ön Asya, İran topraklarını – Horasan, İsfahan’ı ele geçirerek kendi devletlerini kurdular. Daha sonra Azerbaycan’ı hakimiyetleri altına aldılar.³¹ Büyük Selçuklular’dan sonra Azerbaycan Irak Selçukluları’nın (1118-1194) ve İldenizliler Hanedanı’nın (1137-1225) idaresine girer. Selçukluların zayıflaması üzerine bölgede fazla uzun ömürlü olamayan Harezmşahlar Devleti ve aynı zaman diliminde Şamahı bölgesinde dört yüzyıl boyunca devam eden Şirvanşahlar Devleti kurulmuştur.

XIII. yüzyılda Moğol İstilalarına maruz kalan Azerbaycan, bu istilalarda büyük zararlar görmüştür. Bu istilalarda Moğolların eline geçen Azerbaycan sırası ile İlhanlılar ve Timurlular’ın hakimiyetine sahne olmuştur.³² Moğolların hakimiyetinden sonra bölgeye önce Karakoyunlular daha sonra ise Akkoyunlular hâkim olmuştur. Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında Azerbaycan’da Türkleşme köklü bir şekilde devam etti.

Karakoyunlu ve Akkoyunlular Azerbaycan kadar Ortadoğu’da askeri ve siyasi tarihte önemli rol oynamışlardır.³³ Hiç şüphesiz ki, Azerbaycan’da tarih boyunca kurulan Türk devletleri içerisinde sonuçları, bıraktıkları izler ve en uzun ömürlüsü Safeviler Devleti oldu. Safeviler Devleti’nin kurulması, yakın arazileri ele geçirerek kuvvetlenmesi, bu coğrafyada hakimiyet kurma planları olan Osmanlı İmparatorluğu’nu da rahatsız ediyor ve her yolu deneyerek Şah İsmail’in karşıtlarına yardım ediyordu.³⁴ Bu iktidar kavgasının kaçınılmaz sonucu olarak sonunda 1514 yılında Safeviler ile Osmanlılar arasında savaş oldu. Çaldıran savaşından sonra da Osmanlı ile Safeviler birkaç daha karşı karşıya geldiler daha sonra aralarında barış anlaşması imzalanarak savaşlara son verildi.

³¹ İsmailov, s.164.

³² İsmailov, s.176.

³³ Yusif B. Yusifov vd., s.372.

³⁴ İsmailov, s. 208.

Safeviler devletinin hakimiyetin sona ermesinden sonra Azerbaycan'da Avşar ve Kaçar Hanedanlıkları hâkim oldu ve daha sonra hanlıklar dönemi başladı. Azerbaycan hanlıkları kuzey ve güney diye iki grupta toplanabilir. Kuzeyde; Şeki, Gence, Bakü, Derbent, Kuba, Nahçıvan, Talış, Revan. Güneyde; Tebriz, Urumiye, Erdebil, Hoy vs. Bundan sonraki 50 yıl boyunca Azerbaycan siyasi çekişme ve iç savaşlara sahne olmuş, birbirinden bağımsız farklı hanlıklar bölge topraklarını paylaşma konusunda mücadele etmiştir. Hanlıklar arasında bu çekişme ve dağınıklık bu topraklar üzerinde işgal planları olan Rusya'nın işini kolaylaştırdı.

I. Petro döneminden başlayarak II. Yekaterina'nın devam ettirdiği işgalcilik siyaseti XIX. Yüzyılın başlarında hız almaya başladı.³⁵ 1794'de Tahran merkezli olarak Kaçar hanedanı tarafından kurulan İran devleti de bugünkü Azerbaycan ve Gürcistan topraklarında Rus işgaline karşı koymaya çalışmıştır. Ancak 1801'de Gürcistan, 1804'de Gence Rusların eline düşmüştür. 13 Eylül 1813'te Gülistan Antlaşmasıyla Kaçarlar, Gürcistan ve Kuzey Azerbaycan'ı Ruslara vermiştir.

Sonunda Azerbaycan, 1828 Türkmençay Anlaşması'yla Aras nehri sınır olmak üzere, Kuzey ve Güney Azerbaycan olarak ikiye ayrılmıştır. Kuzey Azerbaycan yani Karabağ'ın da içinde olduğu Aras'ın kuzeyinde kalan Revan, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti, Gence ve sair hanlıklar Rusların eline geçmiştir. Aras nehrinin güneyinde kalan ve Azerbaycan topraklarının üçte ikisini oluşturan kısım da İran'a bırakılmıştır.

İmzalanan antlaşmalar neticesinde bölgeye binlerce Hristiyan Ermeni göç ettirilmişti. Ermenilerin yoğun olarak yerleştiği bölgeler özellikle Nahçıvan, Revan ve Karabağ olmuştu. Bu göç dalgası bölgenin demografik yapısını önemli ölçüde değiştirmişti. Ayrıca bu göçmenlere bölge toprakları verilerek yerel halk da mağdur edilmişti. Bu şekilde, bölgenin demografik yapısını yüksek oranda alt üst ederek Güney Kafkasya'yı Hristiyanlaştırma politikasına en çok hizmet eden grup da Ermeniler olmuştur.

Rusya 1840'dan sonra, önce hanlık sistemine son vermiş, ardından Azerbaycan'ı üç yönetsel bölgeye ayırarak buralara Rus valiler atamıştır. Bu yönetim sistemi 1917'ye kadar devam etmiştir. Azerbaycan'ın kuzey topraklarının Rusya tarafında işgal edilmesiyle Azerbaycan bağımsızlığı kaybetti, ikiye bölünme

³⁵ İsmailov, s. 275.

gibi tarihi adaletsizliğe maruz kaldı ve aynı zamanda Rusya'nın iktisadi müstemlekesi oldu.³⁶

Rusya'da Bolşeviklerin 11 Kasım 1917 tarihli Ekim ihtilali Kafkasya ve Azerbaycan'ı da etkiledi. Transkafkasya'nın siyasi ve sosyal örgütleri bölgenin geçici hükümeti olarak Tiflis'te Transkafkasya Komiserliğini oluşturdular. Bu kurum daha sonra 10 Ocak 1918 yılında Transkafkasya Seymi (Mavera-i Kafkaz Seymi) kurmuşlardır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın Seym temsilcileri arasında iç ve dış siyasete ilişkin konularda önemli fikir ayrılığı bulunmaktaydı. Seym içindeki derin fikir ayrılıkları ve iç çekişmeler sonucu, 26 Mayıs 1918 yılında Gürcistan'ın kendi bağımsızlığını ilan etmesiyle, bu organ da feshedilmiştir.³⁷

Bu gelişmeler sonucu 27 Mayıs'ta Seymin Azerbaycanlı milletvekilleri olağanüstü toplanarak Azerbaycan Milli Şurasını kurmuşlardır. Milli Şura 24 oyla Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiş, aynı zamanda "İstiklal Beyannamesi"nin metnini onaylamıştır. Beyanname Giriş ve 6 maddeden oluşmakta, Azerbaycan'ı egemen ve bağımsız cumhuriyet olarak tanımlamaktaydı. Kurucu Meclis oluşturuluncaya kadar Azerbaycan'ın yönetimi Milli Şura ve ona karşı sorumlu Geçici Hükümet tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁸

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Çarlık devrinde uygulanan Ruslaştırma politikaları tersine çevrilerek Kuzey Azerbaycan'da modern ulusal kimliğin geliştirilmesi ve pekiştirilmesi yönünde çok önemli adımlar atılmıştır. Hükümet, 27 Haziran 1918 tarihinde aldığı bir kararla Türk dilini devletin resmi dili olarak kabul etmiştir. Her düzeydeki okullarda ana dilde eğitim zorunlu hale getirilirken, liselerde Osmanlı Türkçesinin öğretilmesi, yüksekokullarda ise eğitimin Osmanlı Türkçesiyle yapılması öngörülmüştür. Ne var ki, Azerbaycan'ın bağımsız devlet olarak varlığı uzun sürmemiş; 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Bakü'yü işgal ederek burada Geçici Devrim Konseyi'ni kurmasıyla Azerbaycan tarihinin bu ilk modern ulus devlet deneyimi sona ermiştir. SSCB yönetimi SSCB'ye dahil tüm halklar gibi Kuzey Azerbaycan halkının da etnik ve dinsel her türlü geleneksel aidiyet bağlarını kopararak sosyalist ideoloji ve Sovyet vatanseverliği temelinde SSCB'ye vatandaşlık bağıyla bağlanmış yeni tipli bir Sovyet toplumu yaratmayı hedeflemiştir.

³⁶ Yusif B. Yusifov vd., s.606.

³⁷ Aydın Huseynağa Balayev, Azerbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920-ci iller), Bakü,2019, s. 243.

³⁸ Mirza Bala Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, Ankara, 1991, s.15.

Rus dili ve kültürünün önemli bir bileşeni olduğu Sosyalist Sovyet vatandaşlığı SSCB genelinde bir üst kimlik olarak oluşturulup geliştirilmeye çalışılırken Kuzey Azerbaycan'da da içeriği sosyalist ideoloji ve SSCB yönetiminin yönetsel amaçlarına ve çıkarlarına hizmet edecek şekilde yeniden düzenlenmiş “Azerbaycanlılık” kimliği geliştirilmeye çalışılmıştır. SSCB yönetimi söz konusu kimlikleri yaratmak ve geliştirebilmek için eğitim, kültür, dil, alfabe ve tarihten birer araç olarak yararlanmıştır. Sovyet döneminde uygulanan politikalar Kuzey Azerbaycan'da Sovyet öncesi dönemde oluşmuş olan Azerbaycanlılık ve laiklik gibi kimlik unsurlarının hem içerikçe değişmesini hem de pekişmesini sağlamıştır.

30 Ağustos 1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Ali Sovyet'i Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Bağımsızlığı Beyannamesini, 18 Ekim 1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Akti'ni kabul etmiştir.

1.3. TARİHİ SÜREÇTE AZERBAYCAN KÜLTÜRÜ

Kültür bir milletin maddi ve manevi değerlerinin bütünüdür. Aynı zamanda kültür bir milleti ayakta tutan önemli yapıtaşlarından biridir. Bir toplumun diğer topluluklara göre yaşam tarzı, örf ve adetleri, bilgi birikimi gibi farklılıkları kültür farklılıklarını oluşturmaktadır. Bir milletin sanat faaliyetlerinin, inançlarının, örf ve adetlerinin, anlayış ve adetlerinin toplamı o milletin kültürüdür.

Bir başka tanımda ise kültürün, toplumu oluşturan bireylerin kullandığı sözcükleri, fikirleri, gelenekleri ve inançları kapsadığı belirtilmektedir. Bunların dil, bilim, inanç, din, politik ve sosyal kurallar sisteminin bir bileşimi olduğu kanısı bulunmaktadır. Azerbaycan, günümüzde Kafkasya bölgesinde önemli jeopolitik konumu, kültürel etki kapasitesinin genişliği ile dikkat çekmekte ve farklı kültürlerle doğrudan etkileşime girmiştir. Bu kültürler içerisinde Türk, Rus, İran, Arap ve Moğol kültürlerinin izlerini görmek mümkündür. Azerbaycan kültürü Türk kültürünün bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Her iki halk gelenekler ve inanışlar açısından benzeşmektedir.

Azerbaycan her zaman çok kültürlü devlet olarak diğer halklara, uluslara, farklı etnik guruplara, geleneklere onların milli ve manevi değerlerine duyarlı olmuştur. Bu husus Azerbaycan halkında olduğu kadar, herhangi bir ulus ya da toplumda

gözlenemez. Bu nedenle, birçok Kafkas halkı, etnik azınlıklar Azerbaycan'ı vatanları olarak görüyorlar.

Azerbaycan'ın kuzey kısmının Rusya tarafından işgal edilmesi ve onun müstemlekesi olması sonucu, Rusya'nın müstemlekeci siyaseti ilim ve medeniyete de tesirini göstermiştir. Rusya, Azerbaycan'da eğitim sahasında kötü bir siyaset gütmektedir. Önceki dönemlerde eğitim alanında elde edilen bilgiler inkâr edilip Ruslaştırma yolu ile Çarlığa sadık memurların yetiştirilmesine yönlendirilen eğitim sistemi kurulmuştur.

Rus hakimiyeti Azerbaycan'da yerleşmeye başladığında karşısında belirli ölçüde Fars kültürünün tesirinde kalan bir millet yapısı vardı. Bunun üzerine Rus idaresi bu kuvvetli Şark-İslam kültürünün medeni nüfuzunu kırmak, onun yerine Rus kültürünü yerleştirmek için misyonerler vasıtasıyla faaliyete başlamıştı.

O sıralarda Azerbaycan'da yazılı edebiyatın yanında zengin bir şifahi edebiyat geleneği yaşamaktaydı. Bütün tür ve şekilleri, dili ve musikisi ile zengin bir hazine olan bu halk, Türk, Fars ve Rus kültürel nüfuzuna karşı çıkmaktaydı. Azerbaycan ve bütün Kafkasya'da modernleşme hareketleri Rus işgalinden (1805) itibaren başladı. Tiflis şehri Rus ve dolayısıyla Avrupalı tesirlerin etrafa yayılmasında büyük rol oynamıştır.³⁹Rusların müstemleke ve Ruslaştırma siyasetine rağmen, Azerbaycan'da modernlikten yana olan yenilikçi hadimler MirzeFeteli Ahundov, maarifçi – pedagog, alim ve mütefekkir Hasan Bey Zardabi, dramaturg N. Vezirov, pedagog ve maarifçi S. A. Şirvani, halk maarifçisi S. M. Genizade, R. Efendiyev gibi bir nesil yetişti.

Eğitim alanında kadroların yetişmesinde ve maarifçiliğin gelişmesinde H. Z. Tagiyev, M. Nağıyev gibi hayırsever zenginlerin katkıları yadsınamaz derecede fazla olmuştur.1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra Milli hükümet ilim ve medeniyete özel önem verildi. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti halkın eğitime de önem verdi. İlk Halk Maarif Bakanı olarak Nesib Bey Yusufbeyli tayin edildi. Hükümet 28 Ağustos 1918'de mekteplerin millileştirilmesi hakkında kararı kabul etti. Bakü, Gence, Şuşa, Gazah şehirlerinde hususi pedagoji kursları teşkil edildi.

Artık 1919 yılının başlarında Azerbaycan'da 23 orta ihtisas ve 637 ilkokul faaliyet gösteriyordu. 1 Ağustos 1919'da Bakü Devlet Üniversitesi açıldı. Azerbaycan hükümeti tarafından 100 genç Türkiye, İtalya, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın yüksekokullarında tahsil almaya gönderildi. Fakat, Bolşevik işgali Milli hükümetin

³⁹ İrfan Murat Yıldırım, Yusuf. Vezir. Çemenzeminli'nin Hayatı ve Edebi Eserleri Üzerine Bir Araştırma, İzmir, 1994, s.1.

başladığı işi yarım koydu. 1920 yılının Nisan'ından sonra tahsil yeniden Ruslaştırıldı.30'lu yıllarda tahsil sahasında Ruslaştırma hayli güçlendirildi. Bu dönemde Sovyet hükümeti Azerbaycan ile Türkiye arasındaki geniş kültür ve düşünce bağlarını koparmak gayesiyle alfabe değişikliğine gitmiştir. Böylece yüzyıllar boyunca meydana gelen bir kültür birikiminin bulunduğu Arap harfli Azerbaycan alfabesinin yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlandı. Eski harflerin kullanılmaması için sert tedbirler alan hükümet 1939'da Latin harfli alfabeyi de kaldırarak Rus alfabesinin kullanılmasını mecbur tuttu. Bundan maksat Azerbaycan halkının Latin alfabesiyle ortaya koyduğu ilim ve medeniyetin nesillere aktarılmasını önlemektir.

Modern Azerbaycan'ın stratejik kültürünün şekillenmesinde etkenlerin ilki Rus sömürgesi olması ile ilgilidir. Eğer Azerbaycan coğrafyasını bir bütün olarak ele alırsak, özellikle Rus etkisi altına girdikten sonra kuzey Azerbaycan'ın oldukça farklı deneyimler yaşadığını ve farklı kültürel etkiye maruz kaldığını söyleye biliriz.⁴⁰ Azerbaycan bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra geçiş döneminin sıkıntılarını fazlasıyla yaşadı. Her alanda olan bu durum kültürel yaşamı da etkilemiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında kültür faaliyetleri maddi olanaklar ölçüsünde devam ettirildi. Bağımsızlık sonrası da Sovyet kültürünün alışkanlık ve izlerini sürdürdüğünü görmekteyiz. Özellikle güzel sanatlar alanında bu etkileri daha fazla görmekteyiz. Diğer taraftan Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası kültürel açıdan bir özden kopukluk yaşanmamıştır. Bunun nedeni ise halk edebiyatının özellikle sözlü halk edebiyatının zengin ve yaygın olmasındandır. Destanlar, aşk şiirleri, maniler, nağmeler, bayatılar, koşmalar, atasözü, masallar, latifeler, halk oyunları ve ağıtları buna örnek olarak verebiliriz.

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra milli bayramlar ve tarihi günlerin kutlanması önem kazanmıştır. Bunların başında Nevruz Bayramı gelmektedir. Sovyetler döneminde unutturulmağa çalışılsa da bağımsızlık sonrası coşkuyla kutlanmaya başlandı.

Azerbaycan'ın sahip olduğu kültürel farklılıklar bazı zıtlıkları da beraberinde getirmiştir. Diğer yandan kültürel kimlik kabulü yönünden politikacılarla halk arasında farklılık oluşmuştur. Halk kendisini Türk kültürünün bir parçası olarak görmekle birlikte, yöneticilerin "Azerbaycancılık" kimliğini oluşturma politikaları

⁴⁰ Ebülfez Süleymanlı, Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri, İstanbul, 2006, s. 28.

çerçevesinde coğrafi bir bölgeyi temel alarak, coğrafya kültürünü devletin resmi kültürü olarak kabul ettirmeye yönelik politikalar uygulamaktadır.⁴¹

1. 4. AZERBAYCAN'IN DİNİ YAPISI

Azerbaycan toprakları tarih boyunca birçok inancın ve dinin yaşandığı yerlerden birisi olmuştur. Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, küreselleşen dünyada bütün alanlarda olduğu gibi dini alanda da önemli değişikliklere uğramıştır. Sovyetler Birliği döneminde din ve dini öğeler toplumdan uzaklaştırılmış olmasına rağmen bağımsızlıktan sonra eski değerini kazanmış ve toplum ile devlet hayatındaki yerini almıştır. Yirmi yılı aşkın bir dönemde bu alanda oldukça büyük yapılanmalar olmuştur.⁴²

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde laiklik ilkesi benimsendiğinden dolayı devletin resmi dini yoktur. Bütün dini inançlar kanun karşısında eşittir. Azerbaycan'da nüfusun büyük çoğunluğu (%96) İslam dinine mensuptur. Kalan nüfus ise Hristiyanlar (%2,5), Yahudiler (%0,3) ve az sayıda diğer dinlere mensup olanlardan oluşmaktadır. Müslümanlar Şii ve Sünni mezhebine mensupturlar. Halkın %65'i Şii, %35'i Sünni'dir. Şiiler esasen Caferi, Sünniler ise çoğunluk olarak Hanefi, kısmen Şafii mezhebine mensupturlar. Şiilerin kendilerine ait özel bir din eğitim sistemleri olmakla birlikte Azerbaycan Şiilerinin durumu İran Şiilerinin durumundan farklılık göstermektedir.⁴³ Azerbaycan Şiileri Türk kimliğine önem verdiğinden kendilerini İran'dan ziyade Türkiye'ye daha yakın hissetmektedir. SSCB'den kalan laiklik mirası nedeniyle halkın dini serbest yaşama ve ifade etme özgürlüğü vardır. Bu nedenle Ateizm ülkede halen devam etmekte ve herhangi baskıya uğramamaktadır. Azerbaycan'da Müslümanların dini merkezi Bakü'dedir. Dini merkezin

⁴¹ RehaYılmaz , Sayın F.M R. / Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi 4(1), 2012, s. 023-042.

⁴² Elsavat Samedov , Azerbaycan'da Din Eğitimi, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. s.1-2.

⁴³ Reha Yılmaz , Sayın F. Mehmet, 2012, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4(1): 23-42.

Müslümanların başı Şeyhülislam'dır. Şeyhülislam'ın Ehli-Sünnet 'ten Hanefi bir müftü yardımcısı vardır.

Sovyetler Birliğinde din adamlarının faaliyetine yasaklar getirmişlerdi. Din adamları, bundan sonra artık dine hizmet etmeyeceklerini ve inanmadıklarını beyan edip yazılı olarak ifade verme zorunda bırakılmışlardı. Ruslaştırma politikalarına karşı çıkan aydınlar 1933–1937 yılları arasında ya sürgüne gönderilmiş ya da öldürülmüştür. Eğitim kurumlarında ateizm empoze edilmiş, yetişkinler de ateizmi empoze eden kurslara tabi tutulmuşlardır.

Dine hizmette geri durmayan hocalar, efendiler ve diğer din mensupları Sovyet rejiminin kendi maksadına uygun olarak çıkarmış olduğu kanunlarla Sibiry'a ya da Kazakistan çöllerine sürülmüştür. Sovyetlerin Azerbaycan'da İslam dinine karşı mücadelesinin en mühim ve en etkili uygulamalarından biri camilerin kapatılması olmuştur. Sovyetler Birliği kurulana kadar Azerbaycan'da 2000'i aşkın, bazı kaynaklarda ise 3000 cami varken, Sovyetlerin kurulduğu, 1927 yılında bu sayı 1600 civarına, 1944'te ise 22'ye düşmüştür. 1980-90 yıllarında Azerbaycan'da cami sayısı 25 olarak bildirilmektedir.⁴⁴

Kapatılan camilerin çoğu dağıtılmış veya sinema kulüplerine çevrilmiş, ziyaret yerleri, türbeler yıkılmıştır. Dini törenlerin, ayinlerin ve bayramların kutlanması yasak edilmiştir. Cami ve evlerdeki Kuran-ı Kerimler ve dini kitaplar toplanarak imha edilmiştir. Sovyetler dinsiz, ateist, maddeci felsefeye dayanan bir toplum kurmak istiyorlardı. Bunun için bütün tedbirleri hayata geçirmeye çalışmışlardır. Onlar okullara, üniversitelere “ateizm” dersleri koymuşlardı. Dini bir uydurma olarak nitelendiren ateistler toplumun tüm tabakalarında dinin insan zayıflığından, korkaklığından doğan bir uydurma, yalan, korku ürünü olduğunu tebliğ etmişler, insanları dinden uzaklaştırmaya çalışmışlardı.

Sovyetlerin ateist anlayışı yayma çabası karşısında dinin ayakta kalması, Azerbaycan halkının büyük fedakarlığı sayesinde mümkün olmuştur. Din eğitimi sadece gizli olarak evlerde yapılmıştır. Ailelerde gerçekleştirilen dini törenler ve ibadetler, verilen dini eğitim sayesinde dini değerler, örf ve adetler bütünlüğüyle olmasa da gelecek kuşaklara aktarılmıştır.

Azerbaycan topraklarının az bir kısmı Avrupa'da bulunmakla birlikte, başta Türkiye olmak üzere, Avrupa ülkeleriyle yakın ilişkileri nedenleriyle ülkede büyük bir

⁴⁴ Abdulla Ahadov, Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar, Bakü, 1991, s. 77.

Batı etkisi bulunmaktadır. Ayrıca, 12 Kasım 1995'te referandum yoluyla kabul edilmiş olan Anayasa'da "Azerbaycan devleti demokratik, hukuka dayalı, laik, üniter bir cumhuriyettir."⁴⁵ ifadesiyle Azerbaycan devletinin Batı değerlerini benimsediği hukuki olarak da kabul edilmiştir.

1. 5. AZERBAIJAN TÜRKÇESİ

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ahalinin günlük konuşma ve resmi devlet dili Azerbaycan Türkçesi'dir. Azerbaycan Türkçesi'nin başlıca dört diyalekt grubu vardır: Doğu diyalektleri (Küba, Baku, Şamahı, Muğan, Lenkoran), Batı diyalektleri (Kazak, Gence, Karabağ diyalektleri, Ayrum ağzı), Kuzey diyalektleri (Nuha), Güney-Doğu diyalektleri (Nahçıvan, Ordubad, Tebriz, Yerevan).

1927 yılına kadar Arap, 1927-1939 yılları arasında Latin alfabesi ile yazılan Azerbaycan Türkçesi, 1939'dan itibaren Kiril alfabesi ile yazılmaya başlanmışsa da 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsız olmasından sonra yeniden Latin alfabesi ile yazılmaya başlamıştır.⁴⁶

Sovyet yönetimi diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da uyguladığı eğitim ve kültür politikaları aracılığıyla halkın her türlü geleneksel aidiyet bağlarını kopararak sadece SSCB devleti ve Komünist ideolojiye aidiyet hissi taşıyan vatandaşlar yetiştirmeyi amaçlamıştır.

1930'lu yılların ortalarına kadar dil ve tarih gibi konularda geleneksel yaklaşımlara daha hoşgörülü yaklaşan Sovyet yönetimi, özellikle Sosyalizm ve Stalinizmin iyice yerleştiği 1936-1937 yıllarından itibaren daha katı ve müdahaleci bir tutum takınmaya başlamıştır. Sovyet yönetimince ilk yıllarında kullanılmasına izin verilen Türkçe, Türk dili, Türki şeklindeki dil isimleri bu tarihten sonra Azerice, Özbekçe, Kazakça vb. boy adlarına indirgenmiş, bu durum 1936 yılında kabul edilen anayasada da bu şekilde düzenlenmiştir.⁴⁷ Azerbaycan'ın ortak dilinin oluşması bu dilin hemen edebi dil haline gelmesi anlamına gelmemektedir. Zira Arapça ve Farsça

⁴⁵ Yılmaz Reha, Sayın F.Mehmet, s. 23-42.

⁴⁶ <https://www.azerbaycanegitim.com/azerbaycan-alfabesi/> (24.03.2020)

⁴⁷ Kamil Veli Nerimanoğlu, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Dilinin Adı Üzerine", 3.Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, ss. 1213-1222, s.1214.

edebiyatta uzun süre bölgede hükümlanlığını korurken Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde kadim diller de uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Dede Korkut destanı Azerbaycan'da XI. asırdan itibaren yayılmaya başlayan sözlü halk edebiyatının ilk Türk dilli abidelerden birisi olarak nitelendirilmektedir. XVI. asırda Safeviler devrinde Azerbaycan'ın edebi dilinin hayli zenginleştiği, bu dilde yeni ve meşhur eserler yazıldığı, Şah İsmail'in de Hatai mahlasıyla Azerbaycan dilinde şiirler yazdığı belirtilmektedir. XVII. asırda dildeki bu zenginleşmenin daha da arttığı ismi belirtilmeyen bir Avrupalı seyyahın şu sözleriyle ifade edilmektedir:

Osmanlı Türklerinin dillerinden farklı bir dil olan Azerbaycan dili Kazvin'e kadar geniş bir coğrafyada hüküm sürdü. Hatta İsfahan'da Şah'ın sarayında da Fars dilinden daha çok Azerbaycan dilinde konuşuyorlardı. Ders kitaplarında Azerbaycan dilinin oluşmasındaki Türk dilinin bu güçlü etkisine rağmen Azerbaycan halkının kendi varlığını koruduğu, bugün ülkenin en eski halklarının bilavasita soyundan gelen Azerbaycan halkının onların (kadim Azerbaycan halkının) tarihi ve medeni geleneklerini korudukları vurgulanmaktadır. Azerbaycan SSCB'de okutulan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının etnik kökenine yaklaşım, Azerbaycan halkının etnik kökenini belirli bir ırka dayandırma yerine Azerbaycan bölgesinde en eski devirlerden beri yaşayan farklı kabileler ile bölgeye istila ve diğer amaçlarla gelen kabilelerin tarihsel süreç içinde birlik haline gelerek Azerbaycan halkını oluşturduğu yönündedir. Ders kitaplarında Azerbaycan halkının oluşumu Atropatena devletiyle başlayan ve XIII. asırda büyük ölçüde tamamlanan bir halk oluşumu sürecinden söz edilebilir. Azerbaycan halkının dili konusunda da aynı yaklaşım göze çarpmaktadır. Bu yaklaşıma göre Azerbaycan'da yaşayan kabilelerin kendi kadim dillerinden birisi zaman içerisinde Azerbaycan'ın ortak dili haline gelmiştir.

Tarih boyunca, özellikle Selçuklular döneminde göç ederek Azerbaycan'a yerleşen Türk dilli kabilelerin etkisiyle Azerbaycan dili içerisinde Türk dilli unsurlar artmış, bunun sonucu olarak da Türk dilleri ailesine dahil bir dil olan Azerbaycan dili oluşmuştur. Azerbaycan dilinin Türk dili ailesine dahil olmasından yola çıkarak Azerbaycan halkının Türk olduğu sonucuna varılmaması için Azerbaycan halkının Türk dilinin etkisine rağmen Azerbaycan'ın en eski halklarının soyundan geldikleri ve onların devamı oldukları öne sürülmektedir.

Azerbaycan Türkçesi dil yapısı olarak Türkiye Türkçeye çok fazla benzemektedir. Bu benzerlik eski Türkçenin kullanımı şeklinde gerçekleşmektedir. Azerbaycan'da da Latin alfabesi kullanılmaktadır. Türkçe alfabeden farklı olarak ise ə, x ve q harfleri fazladan kullanılmaktadır. Yine Azerbaycan'da kelime yapıları da Türkçeden farklı vurgularla yapılmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖRTMECE

2.1. TABU KAVRAMI

Tabu toplumda yaygın olan yasaklar sistemidir. Örtmece sözleri ele alırken tabu kavramından bahsetmemiz kaçınılmazdır. Bu da her iki kavramın birbiri ile sık bir şekilde ilişkili olmasından kaynaklanır. Tabu toplumda insanlar tarafından yasak görülen olaylardır. Dilde oluşan tabular her topluma özgü olup halk tarafından yaranmıştır. Halkın zamanla yasakladığı her şey tabu olarak görülmüştür. Tabu olarak görülen olayları ifade eden sözcüklerin kendisi de zamanla tabu kelimelere çevrilmiştir. Bu yaklaşımdan tabuya, dilde olan yasaklama da diyebiliriz.

Türkçe sözlükte tabunun anlamı kutsal sayılan bazı insanlara, hayvanlara, nesnelere, dokunulmasını, kullanılmasını yasaklayan, aksi yapıldığında zararı dokunacağı düşünülen dini inanç, yasaklanarak korunan nesne, kelime, davranış şeklinde tanımlanır.⁴⁸

Azerbaycan Dilinin İzahlı Sözlüğü'nde tabu:

1. İbtidai halklarda: Efsanevi etikadlarda möfhumi tasaffur ve zihiyetlere göre işlenmesi, mutleq badbahtlığa neden olacak ve buna göre de söylenmesi yasaklanan,

2. Muasir dilde: Senzura tarafında kullanılması yasaklanmış söz veya kaba, edebsiz sayıldığına göre kullanılması yasaklanan söz⁴⁹ olarak açıklanmıştır.

Dilçilik Ansiklopedisi'nde bu terim, dini inanç, mevhumluk, hurafeler bakımından ve de norma kuralları çerçevesinde yasaklanan söz ve ifade bu veya diğer dini, siyasi vs. diğer sebeplerden işlenmesi yasaklanmış sözler şeklinde verilmiştir.⁵⁰

⁴⁸ Türkçe Sözlük , TDK Yayınları, 10. Baskı, Ankara, 2005.

⁴⁹ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti , 3. Cild, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1983.

⁵⁰ Dilçilik Ansiklopedisi, 2. Cild, Bakı, 2008, s. 286.

Tabu kelime olarak Polinezya kökenli bir terim olup çekinilmesi, uzak durulması gereken kutsal veya tehlikeli şey anlamını ifade ediyor. Avrupa’da ilk olarak bu terim 1777’de İngiliz Kaptan James Cook tarafından dile getirilmiş, kültürel alanda ve bilimsel edebiyata ait alanlarda kullanılmıştır. Bu terim İngiliz dilciliğinde “yasak” anlamında kullanılmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda tabu teriminin kullanımının sadece Polinezya dilleri ile sınırlı kalmadığı, Okyanusya’nın birçok bölgesinde de kullanıldığı tespit edilmiştir.⁵¹

Tabu kavramının tanımlanması ile ilgili olarak birçok bilim insanları çeşitli tanımda bulunmuştur.

Sigmund Freuda göre tabu “kutsal”, “kutsallaştırılmış” ve “tehlikeli”, “yasak”, “korkunç”, “ürkütücü”, “kirletilmiş” iki zıt anlamı ifade eder. Tabu gizemli özelliğın taşıyıcısı olan her şeydir. Polinezya dilinde tabunun zıttı “noa” şeklinde ifade edilir, “sıradan” anlamına gelir. Tabu sınırlandırmaları, dini ve ahlaki yasaklardan farklıdır. Tabular kendi başlarına birer yasak konumda bulunur ve tanrı yasaklarına dayanmazlar. Bu yasaklar dini ve ahlaki yasaklardan farklı olarak her türlü gerçekten uzak, kökenleri belirsiz ve anlaşılmalari mümkün değildir.⁵²

Antropolog Nortcote W. Thomas tabuyu kişi ve nesnelerin kutsallığını ve bu kutsallıktan kaynaklanan yasakların türünü aynı zamanda ilgili yasaklara aykırı davranışların yol açacağı kirlilik ve kutsallığı içeren bir davranış olarak nitelendirmiştir.⁵³

Wunt ise tabuyu kötü ruhlara yönelik korku ve beşeriyetin yazıya dökülmemiş olan, en eski kanun kodeksi olarak tarif eder.⁵⁴

Levy Bruhly, dinin menşeyini tabu inancından kaynaklandığını bildirmiş ve tabuyu dini bir yol olarak görmüştür.⁵⁵

Hikmet Tanyu’ya göre tabu Mana ve Totemizmle sıkı bir ilişki içerisinde. Tabu Polinezce bir kelime olup, “ta” işaretlenmiş, “pu” devamlı anlamına gelen,

⁵¹ Cengiz Çelik, Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler, Yüksek Lisans Tezi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, 2001, s.4.

⁵² Sigmund Freud, Totem ve Tabu, İlyaz İzmir Yayınevi, 2016, s. 81-87.

⁵³ Ulusların Psikolojisi, 2. Cilt, Mitos ve Din, 1906, s.308.

⁵⁴ Ulusların Psikolojisi, s.308.

⁵⁵ Hikmet Tanyu, “Totem, Totemizm ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı.26, Ankara, 1984, s.155-172.

“tapu” olarak kullanılan bir kelimedir. Kelime Yeni Zelanda’dan Tahiti’ye kadar tabu, Havai’de “kapu”, Fiji’de “tabu” ve Malagasi’de “tabaka” şeklinde kullanılmaktadır. Tabu olan her şey aynı zamanda tabiat üstü ve tehlikeli bir kudrete (Mana) sahiptir. O, tehlike teşkil eden bir yapıya sahiptir ve kutsal olduğundan ona dokunmamak gerekir. Tabu bir hastalık gibi bulaşabilir, dokunana geçebilir. İlkel inançlara göre tabu sayılan işleri yapmamak, tabulu olan eşyalardan sakınmak gerekirdi. Tabu olarak bilinen kişiler başkalarıyla iletişimde olamaz. Eğer bu kişiler başkalarına dokunmuşsa uzun bir hazırlık ayini gerçekleştirilerek, temizlik ve tafiye ayinleri yapılarak zarar giderilebilir. Kutsal olarak bilinen eşya ve kişiler tabu olmazdı. Tabuyu ihlal eden kişi cezalandırılır. Bu kişi bazen günaha girdiğini düşünerek vicdan azabı çekerek ölür. Tabu kurallarını ihlal eden bir topluluksa o topluluktaki fertler tarafından cezalandırılır, bazen ölüme mahkûm edilir. Polinezya’da bir kralın dokunduğu her şeyi tabu haline getirebileceğine dair inançlar mevcut olmuştur. Bu nedenle yemeklerini kendi elleriyle yemez, özel bir hizmetkar tarafından bu iş yapılırdı. Tabuya dokunmayı önlemek için ayinler, törenler vücuda getirilmiştir.

Hikmet Tanyu, tabunun kılık değiştirerek günümüzde de bu olayların fazla görüldüğünü belirtmiştir. Örneğin, günümüzde iktisadi, siyasi, ideolojik tabuların bulunduğunu söyleyerek, toplumda önemli sayılan kişiler Marks, Lenin vb. eleştirilmesinin ve tartışılmasının yasak olduğunu göz önünde bulundurmıştır.⁵⁶

Arzu Oyarkılıçgil Ateş, tabuyu “Toplumun belli tipteki davranış biçimlerini toplum üyeleri üzerinde zararlı olacağı ya da törel unsurları bozacağı nedeniyle kabullenemediği bir yol ya da doğa üstü güçlerden kaçınmak amacıyla toplumun sığındığı bir değer”⁵⁷ olarak açıklar.

Kottak’a göre tabu “kutsal ve sıradan insanlar için erişilmez sayılan doğaüstü yaptırımlarla desteklenen yasaklamalardır.”⁵⁸

İlkel toplumlarda tabusal yasaklar başta belli bir cismi ya da bedene dokunma ile ilgiliyken daha sonra temas etmek, ilişki kurmak, hatta tabu sayılan varlığın somut bir nesne olarak ya da adını, sanını, varlığını düşünmeye yönelik zihinsel eylemleri

⁵⁶ Hikmet Tanyu, s.169.

⁵⁷ Arzu Oyarkılıçgil, Ateş, “Dilde Tabu ve Örtmecenin Yeri Üzerine”, Dil Dergisi, Sayı 49, Kasım, Ankara, 1996, s. 16.

⁵⁸ Gülsüm Killy, “Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükleri ve Örtmece”, Modern Türklük Araştırma Dergisi, 2006, Sayı 3/3.

bile kapsadığı görülmüştür.⁵⁹ “Tabu olan kelimeleri doğuran sebepler dilin kendinden değil, o dilde iletişim sağlayan toplulukta, yani insanlardadır .Yani tabu ve örtmeceler, insanların topluluktaki sosyal, medeni ve tabiatla ilgili, kalıplaşan inançların, geleneklerinin, prensiplerinin ve kurallarının dilde yer alan görünüşleridir. Zaten bir kelimenin sosyal değerinin gelenekle ilgili bir mesele olduğu bilinen bir gerçektir. Bunu aynı anlamdaki iki kelimeden biri tabu iken diğerrinin olmamasından da anlamak mümkündür”.⁶⁰

2. 2. TABU TÜRLERİ

Tabu, toplumda kullanılması yasak olan kelimelerdir. Bu yasaklar da insanların eski inanç ve görüşleri, dini inançları toplumun kültürel kurallarından kaynaklanarak ortaya çıkmış ve her toplumda çeşitli farklılıklar göstermiştir.

Sigmund Freud, tabuları kalıcı ve geçici olarak iki grupta sınıflandırır. Rahipler ve reisler, ölümler ve ölümlere ait olan her şeyi kalıcı tabulara ait eder. Geçici tabular ise belirli durumlarla bağlı olan, adet kanaması ve lohusalığı, savaşçının seferden önceki ve sonraki durumu, balık tutma ve avlanma gibi genel geçer nitelikli tabulara ait edilmiştir.⁶¹

Wund, tabunun doğasını Polinezya kabilelerinin daha yüksek kültürü nezdinde değil, Avustralya yabanıllarının, ilkel konumları nezdinde araştırmağı daha uygun bulur. O, Avustralya’daki tabu yasaklarını üç sınıfta gruplandırır.⁶²

1. Hayvanlara yönelik tabular: Totemciliğin özünü oluşturur, totem sayılan hayvanların öldürme ve yeme yasaklarını kapsar.

2. İnsanlara ilgili tabular: İnsanlara yönelik yasakların sonucu olarak ortaya çıkan, aynı zamanda tabu olarak görülen kişilerle ilgili oluşan yasakları içerir. Erkekliğe geçiş döneminde olan genç adamlar, adet döneminde olan, kısa süre doğum

⁵⁹ Ahmet Güngör, “Tabu – Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı.29, Erzurum,2006, s.72.

⁶⁰ Hülya Arslan Erol, Tabu (taboo) ve kelimelerin anlam alanlarında etkisi, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı

⁶¹ Freud, s.85.

⁶² Freud, s.89.

yapan kadınlar, yeni doğan çocuklar, hastalar, ölümler bu grupta yer alır. Aynı zamanda bu kişilerin sürekli kullandığı, dokundukları her şey; giysileri, silahları, aletleri de tabu sayılır. Avustralya’da özellikle oğlanların erkekliğe geçiş töreninde aldıkları isim de kişisel mülk olarak sayılır ve bu isim gizli olarak tutulup tabu sayılır.

3. Ağaç, bitki, eşya, mekanlara ilgili tabular: Bu grupta yer alan tabulara göre, herhangi bir sebepten dolayı korku uyandıran ve ürkütücü olan her şey tabu olarak görülürdü.

Wund Tomas, “Taboo” adlı makalesinde tabuları üç sınıfta gruplandırmış.⁶³

1. Doğal veya dolaysız tabu: Gizemli güçlerin yarattığı, kişi ve nesnelerle ilgili konuda mevcut olan tabudur.

2. Aktarılmış ya da dolaylı tabu: Doğal ya da dolaysız tabu türünde olduğu gibi yine gizemli güçlerden kaynaklanır. Ancak bu güç diğerinden farklı olarak sonradan edilmiş, bir rahip, reis ya da başka birinden aktarılmıştır. Görülmek üzere bir kişi veya nesne tabu olmasa da tabu olan nesne ve kişilerle ilişkisi olduğu zaman kendisi de tabu olarak görülmektedir.

3. İki faktörün de yer aldığı tabular: Bu tabunun oluşmasında daha önce bahsettiğimiz her iki faktör yer alır. Kadının erkek tarafından sahiplenilmesi bu tabu sınıfına örnektir.

Ahmet Güngör, tabuları “dil dışı göstergelerle ortaya çıkan” ve “lengüistik” tabu olarak iki başlık adı altında sınıflandırmış

1. Dil dışı göstergelerle ortaya çıkan tabu: İnsanlar tarafından yapılması yasaklanan iş, hareket-eylemlere belli şahıslara (kral, büyücü, rahip, lohusa kadın vb.) yeme-içmesine kullanılmaması gereken alet ve teçhizata (silah, tabak, kaşık vb.) yönelik yasaklamalardır.

2. Lengüistik tabu: Dil göstergeleri ile ortaya çıkan lengüistik tabu yalnız kavram anlamı yasaklayan bir sınır/sınırlayıcı değil, o kavramın dildeki adlandırmanın yani söze (dil göstergelerine) yasaklamalardır.⁶⁴

⁶³ Sigmund Freud , Totem ve Tabu, (çeviri Araz Gündüz), s.35.

⁶⁴ Güngör, s.76.

J.J. Varbot, günümüzde tabunun iki amaçtan dolayı kullanıldığını belirtmiş ve onları iki sınıfta gruplandırmıştır: 1. Dini yasaklar, 2. Sosyal, siyasi, tarihi, medeni, etik ve emosional faktörleri şartlandırmak için kullanılan tabular.⁶⁵

Ulman, tabunun psikolojik dürtüye göre üç bölümde incelenebileceğini belirtmektedir.⁶⁶

1. Korkuyla ilgili tabular: Tanrı, peygamber, şeytan, cin... vb. Dini konuların yanı sıra boş inançlara dayalı varlıklardan kaynaklanan.

2. Üzüntüye sebep olan kavramlarla ilgili olan tabular: Toplum içinde bazı kavramlar mevcut ki onların söylenilmesi ve anılması insanlarda derin sarsıntı ve üzüntülere yol açabilir. Bu kavramların başında “ölüm” ve “hastalık” başlıca yer tutuyor.

3. Ayıp sayılan kavramlarla ilgili tabular: Bu kategoriden olan tabulara ahlak normlarına esasen yasaklanmış kelimeler dahil olunur. Örneğin bedensel özellikleri, cinsellik, kadınların bazı özel dönemleri, boşaltım ile ilgili tabular bu gruptandır.

Dil tabularının yaranması farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan tabu sözleri iki sınıfta adlandırmak gerekir.

1. Ahlak normlarına ve nezaket kurallarına göre yasaklanmış sözler. Burada belirli bir eşya veya hadisenin ismi kullanılmaktadır. Bunlar hayatta var olan olay ve eşyalardır. Bu sözlerin kullanılmasında cehalet, korku gibi sebepler mevcut değildir. Ancak bu sözlerin kullanılması toplumun nezaket kurallarına uygun olmayıp, kullanımın insanlar tarafından hoş görülmemiştir.

2. Bu guruba dahil olan tabu sözler belirli bir derecede movhumat, avamlık, ve korku neticesinde yaranmıştır.⁶⁷

⁶⁵ Varbot, J.J., Tabu, Russkiy yazık: Ensiklopediya, Moskva, 1979, s.345-346.

⁶⁶ Ulman Işıl, İnce Özyıldırım, “Türkçede Örtmece Sözcükler Üzerine Bir Araştırma”, Dil Dergisi, sayı. 50, 1996, s. 16.

⁶⁷ Aslan Aslanov, “Evfemizmler”, Müasir Azərbaycan Dili, 1. Cild, Bakı, 1978, s.225.

2.3. ÖRTMECE KAVRAMI

Bir dildeki her kelime hizmet ettiği belirli bir toplumun, kabilenin veya milletin tarihiyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılı bir konuşma birimidir. Sözcükler, insanların tarih boyunca varlığı nasıl algıladıklarının, toplumda ve insanların yaşamlarında meydana gelen olayların aynasıdır.

Dil aynı zamanda toplumun kültür ve inançlarını da yansıtır. Bu çalışmada toplumun kültürü, tarihi ve inançlarını yansıtan örtmece kavramı üzerinde çalışılacaktır. Örtmece sözler toplumsal olarak kullanımı hoş görülmeyen, tabu sayılan kavramların yerine kullanılan bir terimdir. Evfemizm ise bir terim olarak ilk defa 1656- 1681 yıllarında Blountanın “Blountgloss” sözlüğünde verilmiştir. Sözlükte evfemizmin Yunan kökenli bir kelime olduğu ve “ev” iyi hoş, nazik “phemi” konuşma⁶⁸ anlamlarına geldiği gösterilmiştir.

Türkçede örtmece kavramı; güzel adlandırma, edebi kelimeler, cici söz; güzelleme, hüsni tabir, mümtaziyet,⁶⁹ ve bir sıra kullanımlar mevcut olup, edebi sanatlarla ilgili yapılan çalışmalarda daha çok “edeb-i kelimeler”⁷⁰ terimi ile kullanıldığı görülmektedir. Azerbaycan Türkçesi’nde örtmece terimi yerine “evfemizim” ve halk arasında “Hoş söz” kelimesi kullanılmaktadır. Diğer Türk dillerinde örtmeceyle ilgili farklı tanımlar mevcuttur. Kavram Yakut Türkçesi’nde “harıstan atar tıl, harıstır tıl”⁷¹, Kırgız Türkçesinde “tergöö”⁷², Altay Türkçesi’nde “pay söz, paylagan sözter”⁷³, Kazak Türkçesi’nde “tıyım, at tergev”⁷⁴, Hakas Türkçesinde ise “çaydı”⁷⁵ isimleri ile adlandırılmıştır.

Batı dillerinde, Fr. euphémisme, Alm. verhüllung/euphemismus, İsp. Eufemismo, İng. euphemism olarak görülen örtmece sözler ‘bir şey hakkında güzel söz

⁶⁸ Е.Е.Речицкая, "Некоторые типы пуританских эвфемизмов в современном английском языке" канд. дис., Баку, 1944, s. 38.

⁶⁹ Karabulut, Ospanova, s. 124.

⁷⁰ Ustuner, s.168.

⁷¹ Ospanova, s. 10.

⁷² Atımetov, A.K., Türki Tilderindegi Tabu Men Evfemizmden, Kazakistan Respublikasının Ultık Gılım Akademiyası, 1995, s. 172.

⁷³ Atımetov, S. 172.

⁷⁴ Kaliyev, Til Bilimi Terimderinin Sözdigi, Firma “Ornak”, YİS, Almatı, 2012, s. 348.

⁷⁵ Killi, s. 53.

söyleme, iyi, uğurlu söz söyleme’ anlamını ifade edip, Yunancada ευφημισμός kelimesinden gelmektedir⁷⁶.

Oxford İngilizce -Türkçe sözlükte örtmece “Edebi kelim, söylenmesi kaba, çirkin ya da sakıncalı görülen nesnelerin, kavramların, başka sözcüklerle daha uygun biçimde anlatılmasıdır”.⁷⁷

Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğünde örtmece “Örtmece kaba, çirkin, sakıncalı olması gibi nedenlerle açıkça söylenmesi uygun görülmeyen bir olguyu örtterek, eğretilmeler, değişmecelerle dolaylı yoldan anlatma.”⁷⁸

Türkçe sözlükte: “Söylenmesi kaba, çirkin veya sakıncalı görülen nesnelerin, kavramların, başka kelimelerle daha uygun ve edepli bir biçimde anlatılması, edebikelam.”⁷⁹ şeklinde anlatılmıştır.

Sivil toplumlarda örtmecelerin ortaya çıkmasının en başlıca nedenlerinden biri kaba ve uygunsuz ifadelerin edebi normlara uygun olarak kullanılmasına hizmet edir. İnsanlar toplum içinde herhangi bir konu ile ilgili düşüncelerini aktarırken daha hoş görülmesi adına bazı kelimeler kullanırlar ki, bu da daha çok üzüntülü bir olayı daha yumuşak bir kelimeyle ifade ede bilmek veya tabu olarak gördükleri olayları dolaylı yolla ifade edebilmek adına toplumsal olarak ortaya çıkan kelimelerdir ki, bu da zamanla dilde örtmece, güzel adlandırma ve birçok farklı tanımlamalarla tanımlanmıştır. Rus dilbilimcisi A.A.Reformatsky, örtmecelerin oluşma amacı ve toplumda kullanılması ile ilgili düşüncelerini aktarırken toplumda ilk olarak tabu olayının meydana gelmesinin dini-mitolojik nedenlerden kaynaklandığını, örtmecenin oluşmasının önemli nedenlerinin de konuşma anında kaba ve toplumda kullanılması uygun görülmeyen kelimelerden kaçınmak olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

Fromkin ve Rodman’a göre örtmece “korku veren ve hoş olmayan konulardan kaçınmak için kullanılan veya tabu sayılan kelimelerin yerine kullanılan kelime veya

⁷⁶ (P. Howard, The State of the Language, Oxford University Press, New York 1993, p. 100; J.A. Cuddon, Dictionary of Literary Terms and Literary Theory, Penguin Books, 1992, p. 313), bk. Kerim Demirci, “Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”, Milli Folklor, Cilt 10, Sayı 77, Ankara 2008, s. 22.

⁷⁷ Oxford İngilizce – Türkçe Sözlük, 2. Cilt, Sabah Yayınları,1990, s.572.

⁷⁸ Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü (Sosyal Bilimler), Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2011, s. 924.

⁷⁹ TS: 1549.

⁸⁰ A.A. Reformatskiy, Vvedenie v yazıkoznaniya, Moskva, 2001, s. 99.

kelime gruplarıdır”⁸¹. Abrams örtmece sözlerden bahsederek bu kelimelerin “utandırıcı veya zor durumda bırakıcı olduğu düşünülen ifadelerin yerine kullanılan zararsız ifade”⁸² diye açıklar.

Berke Vardar, örtmece kavramını “dolaysız bir biçimde söylenmesi uygun görülmeyen bir olguyu örterek dolaylı yoldan anlatma”⁸³ şeklinde açıklamıştır.

Doğan Aksan, örtmeceyi “kimi varlıklardan, nesnelerden söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacıyla yönelen ve dünyanın her dilinde rastlanan bir değiştirme olayı”⁸⁴ olarak ifade etmiştir.

Üstüner, güzel adlandırma veya örtmece sözlerle ilgili şu tanımlamayı yapar: “Toplumun ahlaki, dini ve örfi değerlerine aykırı olduğu için söylenildiğinde korku, ürkme ve iğrenme gibi kötü izlenimler uyandıran ve bu sebeplerle söylenmesi uygun görülmeyen varlık, kavram ve davranışlar, dildeki yaygın karşılıkları yerine, doğabilecek kötü izlenimleri engelleyen, hoş karşılanabilen aynı anlam yüklenmiş başka sözcük veya sözlerle anlatılarak bu kötü etki en aza indirilmeye çalışılır”.⁸⁵

Seyfullah Türkmen, örtmecenin insanların duyduğu korkular ve kaygılar sebebiyle dil üzerinde yaptıkları bir değişiklik olduğunu ve örtmece olayının ortaya çıkmasında en önemli sebeplerden birinin tabu olduğunu belirtmiştir.⁸⁶

Çelik, örtmeceleri “Kişilerin konuşurken utanacakları, tiksinti duygusunu tetikleyecek, günah olan, üzüntü duyacakları, fiziki ya da ruhi yapıdan kaynaklanan olumsuzlukları örterek, bireyler arasındaki iletişimin en üst seviyede gerçekleşmesi amacıyla kullanılan kelimeler”⁸⁷ olarak tanımlamıştır.

Örtmece kavramı ile ilgili çok farklı tanımlar kullanılmaktadır. Tanımlar her ne kadar farklı olsa da aralarındaki ortak nokta, örtmecede normal şartlarda kötü olarak

⁸¹ (Victoria Fromkin and Robert Rodman, An Introduction to Language, Harcourt Brace College Publishers, 1993, 304), bk. Karabulut ve Ospanova, s. 59.

⁸² (M.H. Abrams, A glossary of Literary Terms, Harcourt Brace College Publishers, 1993, 60), bk. Karabulut ve Ospanova, s. 59.

⁸³ Berke Vardar, Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, ABC Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 163.

⁸⁴ Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim 3, TDK Yay., Ankara, 2003, s. 98.

⁸⁵ Üstüner, s. 167.

⁸⁶ Türkmen, Seyfullah, “Türkçedeki Örtmece Sözler”, Karadeniz Araştırmaları Cilt 6, 2009, s.132.

⁸⁷ Cengiz Çelik, “Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler”, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa / KKTC, 2011, (Yüksek Lisans Tezi), s. 9.

algılanan kelimelerin bir şekilde değiştirilip yeni ve farklı bir tarzda söylenmesinin söz konusu olmasıdır. Yani örtmece, anlam değişmediği halde algılamayı değiştirmeye yönelik bir anlatım tarzıdır.⁸⁸

Örneğin, ölümle ilgili birinin öldüğünü doğrudan ifade etmek yerine son uyku, ecel uykusu, büyük yolculuk, son göç, gününü doldurmak, yere bakmak, toprağa düşmek, gözleri ebediyen kapanmak, rahmete kavuşmak, hayatı sona ermek, yaşam görevinden ayrılmak, sonu gelmek, ruhunu uçurmak, nabızı durmak, eli kınalı kalmak, ömrü dolmak, cennete uçmak, saat çalmak, hastalık ve hastalanmayı ifade edebilmek adına rahatsızlanmak, rahatsız olmak, keyfi bozulmak vs. ifadelerin tercih edilmesi bu kelimelerin muhtemel tahribatını azaltıp, tabu olarak kelimelerin söylenmesini ve insanlar tarafından kabulünü kolaylaştırmaktır.

Genel olarak yapılan çalışmalar ve araştırmalar sonucunda örtmecelerin büyük kısmının tabulardan kaynaklı ortaya çıktığını görmekteyiz. Toplumda tabu olarak görülen olayların insanlar tarafından kullanılması yasak haline gelmiştir. Bu olayları dolaylı yollardan ifade edebilmek adına anlam değiştirmeden, kötü çağrışım yaratan ifadenin yerine aynı kelimenin kötü çağrışımını hafifleten daha yumuşak bir şekilde ifade edilmesini sağlayan kelimeler türetilmiştir.

2.3.1. Örtmece Türleri

Örtmece sözler, toplum yaşantısının her alanında kendini belli etmektedir. Örtmece kavramından bahsederken belirttiğimiz gibi “iyi adlandırma”, “güzel adlandırma”, “güzelleme”, “cici söz” şekillerinde tanımlanmakta olup, daha çok olumsuz bir olguyu olumlu bir şekilde aktarmaya hizmet eder. Bu kavram aynı zamanda uygunsuz kelime ve nesneleri olumlu bir şekilde gösterebilme adına örtme, gizleme gibi özellikleri nedeniyle daha çok “örtmece” kullanımıyla bilinmektedir. Örtmece sözler kaba, çirkin, olumsuz kelimeleri olumlu bir yolla ifade ettiği gibi, bazı örtmece kelimeler de farklı amaçlardan dolayı bir nesne veya olayı daha da olumsuz, kaba söyleme gücüne sahiptir. Bu kelimeler dilde “güzel adlandırma” teriminin karşısı olarak “kötü adlandırma” “adı altında tanımlanmıştır.

⁸⁸ Demirci, s.22.

“Batılı araştırmacılar euphemism terimiyle karşıladıkları örtmece sözleri açıklık veya kapalılık ve örtülü ifadenin maksadı bakımından”: 1. Açık euphemismler, 2. Gizli euphemismler diye ikiye ayırmaktadırlar. Daha çok ticari ve siyasi alanda görülen, kandırma ve aldatma amacı taşıyan yalan veya yanlış adlandırmalar “gizli euphemismler” diye adlandırmaktadırlar.

H. Melenk’e göre, gerçek anlamda güzel adlandırmalar sadece insanın ürkmemesini, iğrenmemesini amaçlayan “açık euphemismler”dir. Gizli euphemism denilen örtmece sözler çoğu zaman kötü amaçlarla kullanılmaktadır. Mesela, Bosna savaşı sırasında Boşnaklara uygulanan katliam, soykırım Sırplar tarafından etnik temizlik olarak adlandırılmıştır.”⁸⁹

Açık örtmeceler kaba, çirkin, söylenmesi ve konuşulması uygun olmayan kelimeleri güzel kelimelerle aktarmaya hizmet eder ve her kes tarafından anlaşılır. Bu örtmece sözlerde yerine kullanılan kelime anlaşılma ile beraber, gizli örtmecelerde olduğu gibi aldatma, kandırma, asıl amacı gizleme v.s özellikleri taşımaz.

Gülmira Ospanova, gizli örtmecelerin daha çok siyaset ve ekonomide kullanıldığını belirterek, bu örtmecelerin asıl amacının kitleleri yanıltmak, kandırmak veya toplumda olası karışıklık ve düzensizliği önlemek amacıyla başvurulmuş ve kötü, çirkin belki de tehlikeli şeyleri örtbas ederek hedef kitleye ileten örtmeceler olarak adlandırmıştır. Aynı zamanda gizli örtmecelerin kullanımının siyasetçi ve ekonomistler tarafından elverişli olduğunu, olumsuz yönde propaganda yapılırken de gizli örtmecelerin kullanımından yararlanılabileceğini söylemiştir.⁹⁰

Medyada çok rastlanan “Grozni” ye saldırı anlamını örten spetsoperatsiya “özel operasyon”, “Çeçenistan savaşı” anlamını örten Çeçenskaya kampanya “Çeçen kampanyası” ve antiterroristi çeskaya operatsiya “antiterör operasyonu örnekleri bu türden ifadelerdir.”⁹¹

⁸⁹ Hayriye Bilginer, “Batı Dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırmalar”, Türk Dili, Sayı 598, 2001,s.443.

⁹⁰ Gülmira Ospanova, Türkiye Türkçesinde Örtmeceler, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,2014, s. 159.

⁹¹Gulmira Ospanova, s.157.

Üstüner, “Ticari alanda faiz yerine kâr payı veya gecikme zammı; zamma, fiyat ayarlanması denmesi gibi ticari alanda tüketiciyi uzaklaştırmamak, ürkütmemek veya savaş yerine barış harekâtı demek gibi gerçek iletiyi örten ve aldatmak amacıyla örten sözler gizli euphemism örnekleridir.”⁹² şeklinde açıklamada bulunarak bu tür örtmecelerde aldatma amacının ön planda olduğunu bildirmiştir.

Dilde gizli örtmeceler bazı araştırmacılar tarafından kötü adlandırma terimi ile karşılanır.⁹³

Ferhat Karabulut ve Gulmira Ospanova, güzel adlandırma ve kötü adlandırma ilişkisinden bahsederken örtmecenin kavramsal anlamının her ne kadar olumsuz bir durumun olumlu bir kelime veya sözle ifade edilmesi olsa da bazen olumlu bir olgunun olumsuzlaşarak verilmesi de olabilir şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durumda birinci örtmece güzel adlandırma (euphemism) olurken, ikinci durumda ortaya çıkan örtmece kötü adlandırma (dysphemism) olmaktadır.⁹⁴

Ölen için vefat etti, rahmetlik oldu, ruhunu teslim etti, gözlerini ebedi yumdu ifadeleri olumlu bir çağrışım ifade ederken, Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “dərisini boğazından çıxarmaq”, “cəhənnəmə vasil olmaq”, “gorbagoy olmaq” vs. ifadeler kötü çağrışımına sahip olup “dysphemism” adı altında da tanımlanmaktadır.

Kerim Demirci bu konuyla ilgili olarak, örtmece tanımı adı altında iyi adlandırma teriminin yanında kötü adlandırma terimini de kullanarak her iki tanımın örtmece olabileceğini açıklamıştır.⁹⁵

Dilde kötü adlandırmalar “disfemizm” veya “kakofemizm” adı altında tanımlanmaktadır.

⁹² Üstüner, s.169.

⁹³ Üstüner, s.169.

⁹⁴ Ospanova/Karabulut, Ferhat ve Gümira, “Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2013 Sayı 2/2, s.131.

⁹⁵ Demirci, s.159.

2.3.1.1. Güzel adlandırma

Olumsuz olarak algılanan durum, kavram, nesne ve varlıkların güzel bir şekilde dilde kullanılmasına güzel adlandırma denir. Güzel adlandırma söylenmesi korkutucu, anlamca çirkin ve ayıp kelimelerin daha hafif veya daha az korkutucu, ürkütücü olarak ifade etmek amacıyla başvurulmuş bir yöntemdir. İsminin de verdiği çağrışımdan belli olduğu gibi, anlamın güzelleştirilmesini ve daha iyi şekilde ifade etmesini sağlar.

“Kavramsal anlamda örtmece, her ne kadar olumsuz bir durumun olumlu bir kelime veya sözle ifade edilmesi olsa da bazen olumlu bir olgunun olumsuzlaşarak verilmesi de olabilir. Bu durumda birinci örtmece güzel adlandırma (euphemism) olurken, ikinci durumda ortaya çıkan örtmece kötü adlandırma (dysphemism) olmaktadır.”⁹⁶

Condon, güzel adlandırma konusuna değinerek kelimelerin insanlar üzerinde bıraktığı etkiyi şu şekilde açıklar: İnsanların özel itina gösterdiği belli konular ve belli kelimeler vardır: Terbiyeli toplulukta ağzımızdan çıkmayan konular veya karma toplulukta kullanmadığımız kelimeler. Federal İletişim Kurulunun radyo ve televizyonda söylenmesine izin vermediği veya bir filmde kullanılması halinde yapımcıların potansiyel izleyicileri önceden uyardıklarını gerektiren kelimeler vardır. Bu kelimeleri kullanırken yüzümüz kızarabilir, utançtan sinebilir veya yere bakabiliriz. Terbiyeli olan veya herhangi bir güceniklikten kaçınmak için niyetlenen başka kelimeler vardır. Bunlar cici kelimelerdir, bizim değişimizle hüsnü tabirlerdir.⁹⁷

Üstüner, güzel adlandırmaları toplumun genel ahlaki kurallarına aykırı olarak kabul edilen ve söylendiğinde ayıp görülen düşünce, duygu ve genel olarak kötü çağrışımları ortadan kaldıran sözcükler adlandırmış.⁹⁸

Süleyman Fehmi'ye göre, Güzel adlandırma: “Anlama etki ve kuvvet vermek yahut değersizlik ve bayağılığını gizlemek gibi bazı yararlarını sağlamak için bir düşüncenin özel bir kelimeyle değil, mecazi bir söz dizisi ile tasvir edilmesinden ibarettir. Edeb-i kelâmın makbul şartları açıklık, ölçülülük ve kendine has sözlerle kazanılamayan bazı fazla yararların sağlanmasıdır.”⁹⁹

⁹⁶ Karabulut Ospanov, s.131.

⁹⁷ Condon John C., Kelimelerin Büyülü Dünyası, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s.101.

⁹⁸ Ahat Üstüner, s. 167.

⁹⁹ Süleyman Fehmi, Edebiyat, Hazırlayan: Doç. Dr. Ali Yıldırım, Elazığ, 2004, s. 273-275.

“Güzel adlandırmayı anlayabilmek, büyük oranda toplumun görgü kurallarını bilmeye bağlıdır. İnsanlar güzel söylemeyi gücendirmekten kaçınmak için kullanırlar. Oldukça kibar bir dilin kullanılmasını gerektiren resmi ortamlarda konuşmacılar sıkça kelime dağarcığını iyileştirme diye adlandırılabilir bu yolu kullanırlar. Bu tür kaçınılan bir ifadenin en kibar (belki de en az fark edilir) biçimde söylenmesi yönündeki kibarlık eğilimi güzel söylemenin bir diğer bölümüdür.” diye bir açıklamada bulunan Söylemez ise örtmeceyi şöyle tanımlar: “Euphemism (güzel söyleme veya örtmece), pervasız bir sözün veya uygun olmayan bir gerçeğin yerine konan yumuşak, müphem veya dolambaçlı bir ifadedir (veya ifadenin kullanımıdır).”¹⁰⁰

“Güzel adlandırmayı anlayabilmek, büyük oranda toplumun görgü kurallarını bilmeye bağlıdır. İnsanlar güzel söylemeyi gücendirmekten kaçınmak için kullanırlar. Oldukça kibar bir dilin kullanılmasını gerektiren resmi ortamlarda konuşmacılar sıkça kelime dağarcığını iyileştirme diye adlandırılabilir bu yolu kullanırlar. Bu tür kaçınılan bir ifadenin en kibar (belki de en az fark edilir) biçimde söylenmesi yönündeki kibarlık eğilimi güzel söylemenin bir diğer bölümüdür.”¹⁰¹

Aynı şekilde Türk topluluklarında da yılanın isminin anılması insanlarda yılanın onlara zarar verebileceği inancı vardı. Bu yüzden yılanın ismini direkt anmaz, farklı isimler kullanırlardı.

Daha önceden örtmece kavramından bahsederken bu konu ile ilgili birçok farklı tanımlar yapıldığını vurgulamıştık. Bu tanımlardan yola çıkarak ister tabu kaynaklı güzel adlandırmaların, isterse de toplumun ahlaki, kültürel değerlerinden kaynaklanarak ortaya çıkan, nezaketen kullanılan güzel adlandırmaların tek amacı anlamı güzelleştirmeye ve olumlu bir şekilde ifade etmektir.

Condon, bu konuyla ilgili görüşlerini ifade ederek insanların konuşma, iddia aynı zamanda şahsi uyum ve muhakeme dünyasında kelimelerin müthiş bir etki gösterdiğini açıklamıştır. Bu hususta şöyle bir örnek vermiştir:

“Tuğla, kendisine tuğla mı yoksa inşaat malzemesi mi dendiğine belki aldırış etmez, ama duvar ustası, kendisine amele mi, zanaatkar mı, yoksa inşaat mühendisi mi dendiğine göre farklı davranış sergileyebilir”.¹⁰²

¹⁰⁰Ümit Söylemez; “Euphemism, As a Reflection of Culture on Language”, Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara, 1993, (Yüksek Lisans Tezi), s. 37, 35, bk. Gecekuşu, s. 6-7.

¹⁰¹ Ümit Söylemez, s.37.

¹⁰² Condon, s. 83.

2.3.1.2. Kötü adlandırma

Dilde güzel adlandırma kavramının karşıtı olarak kötü adlandırma terimi de mevcuttur. Bu da dilcilikte “disfemizm” veya “kakofemizm” adı altında tanımlanmaktadır. Güzel adlandırmalar dilde olumsuz veya söylenmesi toplum tarafından yasaklanan ifadeleri dolaylı yoldan ve yumuşak bir şekilde ifade etmeye çalışırken, kötü adlandırmalar bu ifadeyi kaba, sert bir şekilde aktarır, olumsuz bir ifadeyi daha da olumsuzlaştırmak için kullanılır.

Yunanca ‘dys’ δυσ: Hiç/kötü ve ‘pheme’ φήμη: Konuşma ve ‘cacophemism’ ‘cacos’ κακός: Kötü ve ‘pheme’ φήμη: Konuşma kelimelerinden gelmektedirler.¹⁰³

Ahmet Güngör, kötü adlandırmaları “insan duygularına kulağa ve dile hoş gelen örtmece sözcüklerin yanı sıra ürperti, ürküntü verici ve kötü izlenim ve çağrışımları yansıtan adlandırmalar”¹⁰⁴ olarak açıklamıştır.

Arapova, disfemizmi, duygu ve üslup bakımından nötr olan kelimenin yerine kullanılan kaba, küçümseyici vs. kelimeler olarak tanımlar ve şu örnekleri verir: “umeret” ölmek yerine sıgrat v yaşçık kutu oynamak, “zaplakat” ağlamak yerine “rassoplivatsya” sümük akıtmak, “nadoest” bıkmak, usanmak yerine “ostoçertet” aşırı derecede usanmak, “upast” düşmek yerine “zagremet” gürültü koparmak.¹⁰⁵

Kerim Demirci disfemizmin kötü adlandırma olabileceği gibi alaycı bir yanının da olduğunu, kakofemizmde ise genellikle saldırgan bir özellik taşıdığını belirtmiştir. İyi adlandırmayı örtmece kabul ettiğimizde kötü adlandırmayı da örtmece kabul etmek gerekir. Birinde adlandırmanın yönü “pozitif, müspet, iyi” iken ötekinde “negatif, menfi, kötüdür.”¹⁰⁶

Kötü adlandırma terimi güzel adlandırma teriminin bütün örtülü ifadeleri, kapsayacak uygun bir terim olmamasından kaynaklanmaktadır¹⁰⁷. Yanıltma ve aldatma amacı taşıyan bu ifadelerin “güzel” diye nitelendirilmesi bu isimlendirmeye karşı bir şüphe doğurmaktadır.

¹⁰³ Demirci, s.29.

¹⁰⁴ Güngör, s.89.

¹⁰⁵ N.S. Arapova, “Evfemizmi”, Lingvistiçeskiy Entsiklopediçeskiy Slovar, Moskva, 1990, Bk Ospanova, s. 18.

¹⁰⁶ Demirci, s.29.

¹⁰⁷ Üstüner, s. 169.

Kröll ise güzel adlandırma ile kötü adlandırma arasındaki ilişkiyi tanımlarken bu terimler arasındaki sınırın bazen bulanık olduğunu ve bu nedenle bazen güzel adlandırmanın kötü, kötü adlandırmanın güzel adlandırma olabileceğini açıklar.¹⁰⁸

Ospanov ise dilde bazı varlık, kavram ve nesnelerin doğrudan değil de dolaylı yoldan anlatıldığını ve bu tür anlatımların kötü, olumsuz veya ayıp karşılanan şeyleri daha güzel, olumlu ifadelerle örtülü bir şekilde dile getirdikleri gibi; anlamı nötr olanları da kaba, kötü ifadelerle örtülü olarak karşılayabilir. Her ikisinde de temel amaç farklıdır. Ancak anlamı ve dinleyicide/okuyucuda oluşturacağı tepki/izlenim ne olursa olsun bunlarda örtmece fonksiyonu ön plandadır. Dolayısıyla ikisi de genel olarak örtmece adı altında ele alınmalıdır.¹⁰⁹

Dünyanın birçok ülkesinde çocuklara ad konurken beğenilen, sevilen ad koyma eğilimi varken kimi ülkelerde güzel adların kötü ruhların ilgisini çektiğine inanılmaktadır. Siyam’da, Tonking’de bu nedenle çocuklara güzel ad vermek yerine şeytanların, kötülük ruhlarının onlar için bir tehlike olmayacakları döneme kadar Domuz, Yaramaz gibi isimler verilir.¹¹⁰

Yine bu tür uygulamalar Türk soylu Kazak ve Altay halklarında da yaygındır. Selçukluların ünlü devlet adamının adı da Saadettin Köpek’tir. Tüm bu kötü adlandırmaların tabuya dayalı, kötülük ruhlarının şahsa zarar vermesini engellemeye dayalı adlandırma eğiliminden kaynaklanmakta olduğu görülmektedir.¹¹¹

2.4. TABU VE ÖRTMECE İLİŞKİSİ

Tabu ve örtmeceler Türk dilinin lehçelerinin söz hazinesinin önemli bir parçası olup kültür ve tarihi geleneklere bağlı olarak kendisini göstermektedir.

Toplumlarda kullanılan bir çeşit sözler mevcuttur ki bunlar kullanılması yasak, nezaket ve ahlak kurallarına uygun olmayan kelimelerdir. Bu kelimelerin bir kısmı batıl inançlarla, bir kısmı korkularla, bir kısmı ise etik kurallarla ilgilidir. Bu kelimelerin doğrudan kullanılması uygun görülmediğinden bunları ifade edebilecek yeni kelimeler türetilmiştir ve bu kelimeler “euphemizm” kavramı altında

¹⁰⁸ Karabulut ve Ospanova, s. 134.

¹⁰⁹ Ospanova, s. 243.

¹¹⁰ Doğan Aksan , Her Yönüyle Dil, Cilt 3., TDK, Ankara,1990, s. 117.

¹¹¹ Ahmet Güngör, s. 59.

adlandırılmıştır. Örtmece sözlerin büyük bir kısmı tabularla ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Tabu ve örtmece ilişkisi neden ve sonuç ilişkisi ile birbirine bağlıdır.

A.M. Kaseva tabu ve örtmeceyle ilgili görüşlerini ifade ederken tabusuz örtmecenin, örtmecesiz tabunun var olamayacağını bildirmiştir.¹¹²

N.V. Tereşenko'ya göre tabiat, din, medeniyet ve ideolojik unsurlar tabularda tecelli edip ifade edilmekte ve bu faktörler euphemizm aracılığıyla aktarılmaktadır.¹¹³

Palmer, tabu ve örtmece arasındaki ilişkiyi şu şekilde açıklar: “İnsanların kötü çağrışımlardan kaçınmak amacıyla isimler konusunda değişiklik yaptığı doğrudur. Toplumsal açıdan nahoş olan bir konuyla ilgili olması nedeniyle kelimenin kendisi nahoş bir hal alır ve dolayısıyla onun yerini zamanla bir başka kelime alır; yani euphemizm denen olay gerçekleşir. Fakat hoş olmayan şey temelde kelimenin kendisi değil de nesnenin kendisi olduğu için bu değişim süreci bitmeyen bir süreçtir.”¹¹⁴“Tabu ve tabuya dayalı ortaya çıkan örtmece sözler arasındaki ilişkiyi doğuran sebep-sonuç ilişkileridir. Çünkü örtmece sözleri de ortaya çıkaran tabudur. Bu nedenle tabu ve örtmece sözler birbiriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Örtmece sözleri yaratan en önemli etkenlerden biri tabudur.”¹¹⁵

Örtmeceler, dil tabusunun sonucu olup, dar ve geniş anlamda kullanılabilir. Dar anlamda örtmece kaba, nezaketsiz, hoş olmayan ifadeler yerine mülayim, hoş ifadelerin kullanılmasıdır. Geniş anlamda bu belirli şartlara bağlı olarak yasaklanmış kelimelerin uygun görülen kelimelerle ifade edilmesidir.

T. Efendiyeva, bu husustaki görüşlerini şöyle ifade etmektedir: “Örtmece, eşya, olay ve hareketi kendi ismiyle değil farklı isim ve ifadelerle adlandırmaktır.”¹¹⁶ Bu durumda yerine kullanılan kelime ve örtmece ile ifade edilen nesne anlam değiştirmiyor sadece örtmece ona eskisinden daha güzel ifade edilmesini sağlıyor. Örtmecenin amacı yerine kullandığı kelimenin keskinliğini azaltmak olup kelimeyi daha olumlu bir forma sokmaktır.

Özyıldırım'a göre “Yasak sayılan kavramlardan söz etmek de yasaktır. Bundan dolayı bir kültürde tabu sayılan kavramlarla o kültür tarafından dildeki tabu ve örtmece

¹¹² Aleksey M., Kasev, Yazıkovie tabu i evfemizm, LEPI, 1988, s. 80.

¹¹³ H.V., Tereşenko, Evfemisticeskoe sredstva obektivasi konsepta “strah”, Na materiale rus. i angl. Yaz. Dis. ...kand.fil.nauk, Pyatigorsk, 2005, s. 147.

¹¹⁴ F.R.Palmer, Semantik, s. 102.

¹¹⁵ Ahmet Güngör, s.80.

¹¹⁶ Türkan Efendiyeva, Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı, Bakı, Elm, 1980, s. 188.

sözcükler arasında çok ilişki vardır. Çoğu zaman tabu olan kavram ve sözcükler kullanılmaktan kaçınılır ve bu boşluk örtmece ile doldurulur.¹¹⁷

Laude-Tsirtautas tabu ve örtmece arasındaki ilişkiyi şu şekilde aktarır: “Çeşitli sebeplere bağlı olarak yasak bir karakter taşıyan yani tabulaşmış olan herhangi bir ifadenin başka bir ifade ile yer değiştirmesidir. Tabu ve örtmece, herhangi bir sözün telaffuzunun çeşitli sebeplerden ötürü istenmediği zamanlarda ortaya çıkar ve dinleyici için hoş olmadığı düşünülen sözcük, daha hoş gelebilecek bir söz ile yer değiştirir.”¹¹⁸

“Tabuların varlığı insanları kaçınmaya zorladığından örtmece sözler ve ifadeler dilde kullanılmaya başlanmaktadır. Bundan dolayı kötü olarak karşılanan durumlardan bahsetmek zorunda kaldığımızda onu en zararsız kelimelerle ifade yoluna gireriz. Buna bir tür sansürleme de denebilir.”¹¹⁹

Araştırmalar gösterir ki, kadim zamanlarda korku hissi insanlar arasında yasaklamaları, bunun sonucunda ise tabuyu ortaya çıkarmıştır. Zaman geçtikçe tabu yerine kullanılan söz ve ifadelerin daha da arttığını ve geliştiğini görmekteyiz. Tabu ve örtmeceler insan yaşamının her alanında kendini göstermiş, zamanla yer değiştirmiştir. Palmer, konu ile ilgili görüşlerini ifade ederek kelimelerin hızlı değişiminin tabudan kaynaklandığını ve hoş karşılanmayan bir kelimenin zamanla farklı kelimelerle yer değiştirdiğini bildirerek şu örnekleri verir; privy, W.C. lavatory, toilet, bathroom vb.¹²⁰Bu kelimeler zamanla yer değiştirerek birbirinin yerine geçmiştir.

Tabular da yavaş yavaş işlevlerini değiştirir. *Kültürel değişime* ilişkin bir eğilim çıkar ortaya. Buna göre bastırmayı ayakta tutmakla görevli olan tabular, zamanla bastırmaların hizmetine girerler. Egemen kültürde bir gelişim kanunu belirginleşir. Buna göre de bu kültürde oluşan hususlar, aslında gelecekte parçalayıp yok etmesi gereken hususlardır. Demek ki, egemen kültür farkına varmadan, bastırdığı ve baskı altına aldığı hususlara yaklaşır.¹²¹

¹¹⁷ Özyıldırım, s. 16.

¹¹⁸ (İ. Laude-Tsirtautas, “K Voprosu o Tabu i Evfemizmah v Kazaxskom, Kirgizskom i Uzbekskom Yazıkah”, Sovetskaya Tyurkologiya, No: 4, 1976, s. 72), bk. Killi, s. 51.

¹¹⁹ Kerim Demirci, s.23.

¹²⁰ Palmer, s. 31.

¹²¹ Freud, .s. 42.

2.5. Yapısal Olarak Örtmeceler

2.5.1. Kelime Halinde

Allah: Çələb, Haqq, Rəbb, Müsəvvir.

Arvad: Əyal, uruq.

Arıq (zayıf): Cılız.

Aybaşı: Heyz.

Bayquş: Çavuş.

Canavar: Boz.

Cüməxəstəliyi: Məlik.

Çaxır: Qırmızı.

Eşşək: Xər.

Əsilsiz, pis adam: Dürmək.

Həbsxana: Qəfəs.

Xəstəlik: Azar.

Xərçəng (kansər): Şiş,rak.

İlan: Kafər, mərdimazar.

İçmək: Vurmaq.

Kəfən: Ağ.

Qızılca: Kor.

Qusmaq: Öyümək.

Qrip: Tumov, zökəm.

Peyğəmbər: Nəbi, Rəsul.

Pivə: Abco.

Raşitizm: Gəvəş.

Rüşvət: Hörmət.

Tualet: Zirab.

Vərəm: Dığ, diqq,sill.

Vəba: Ovma.

2.5.2. Birleşik Kelimeler

Allah: Gözə görünməz.

Arvad: Həyat yoldaşı, ömür yoldaşı, ömür-gün yoldaşı.

Aybaşı: Paltar görmək, üstü olmaq.

Araq: Ceyran südü.

Bayquş: Kor yapalaq, gecəquşu.

Canavar: Agzıqara, yalquzaq.

Çıplaq: Anadan gəlmə.

Eşşək: İş heyvanı, uzunqulaq.

Əqrəb: Çənbər quyruq.

Əzrayıl: Canalan.

Əxlaqsız: Yüngül əxlaqlı.

Fələç: Qara vurğun.

Fəhlə: İşçi qüvvəsi.

Hambal: Yüklə daşıyan.

Hamilə: İkicanlı, ağırayaqlı.

Həbsxana: Ağzıbir, islah evi, dörd divar arası.

Xərçəng: Yad cisim, bədxassəli şis.

İlan: Mərdimazar, xalası göyçək.

Kök: Dıbrıçəllək, dolu bədənli.

Kişi: Başıpapaqlı.

Qorxaq: Sərçə ürəkli, ağbağır, quşürəkli.

Qoca: Dünyagörmüş, yaşadolmuş.

Qrip: Tumov.

Oğru: Əliəyri, İkiayaqlı pişik, əliuzun.

Oğurlamaq: Sil süpür etmək, süpürgə çəkmək.

Pəltək: Dilişirin.

Pivə: Arpa suyu.

Revmatizm: Yel azarı.

Rüşvət: Bıgıyağı.

Tuvalet: Ayaqyolu, əlqabına çıxmaq, abdəstxana, rahatxana,

Üzlü: Daban daşı.

Vərəm: Ciyər xəstəliyi.

Yarasa: Gecegəzən, ətqanat, gecə quşu.

2.5.3. Türemiş Kelimələr

Arıq: Cansız, çəlimsiz.

Boşanmaq: Ayrılmaq.

Cüzzam: Yeyilmə.

Gebe: Aylı, gövdəli, boylu, yüklü.

Kök (şişman): Dolu, dolgun.

Qoca: Yaşlı, sinli.

Ölmək: Sarılmaq.

Piyan (sarhoş): Dəmlı, kefli.

Pinti: Natəmiz, səliqəsiz.

Xəstə: Nasaz, naçax.

2.5.4. Deyim Halinde

Arıqlamaq: Boğazı armud saplağına dönmək.

Ağlamaq: Gözünün qorasını sıxmaq.

Aldatmaq: Don biçmək.

Arıq insan: İynə gözündən keçmək.

Nişanlanmaq: Ad eləmək.

Kasıblamaq: Əli aşağı düşmək.

Xəsis: Yumurtadan yun qırxan.

Dözmək: Ürəyinə daş bağlamaq.

Bədbəxlik üz verəndə: Beli sınmaq.

Əzab çəkmək: Kipriyi ilə od götürmək.

Etibarsız: Çiy süd əmmiş.

Doğmaq: Dar köynəkdən qurtulmaq.

Yurduna su calamaq: Məhv etmək.

Yurdda qalmaq: Ailə qurmamaq.

Yurdunda turp əkmək: Dağıtmaq, məhv etmək.

Yurdunda bayquşlar ulayır: Ailesini yitirmək, kimsəsiz olmaq.

Arzusu gözündə qalmaq: Nakam ölmək

Abrını ətəyinə bükmək: Azarlamaq

Güngörməz: Cinsiyyət orqanları

Qeyrətdən kəsad: Əhlaqsız

İsmətini pula satan: Əhlaqsız

Vədəsi ötmək: Ölmək

Üzüqara çıxmaq: Bəkarəti pozulmaq

Ölmək: Canını tapşırmaq, adı qara gəlmək, paltarı boğçalanmaq.

Doğmaq: Salamat qurtarmaq.

Rüşvət vermək: Boğazını yağlamaq.

Söyüş eləmək: Ağzını Allah yolunda qoymaq.

Əzrayıl: Yolu yumulmuş.

Əhlaqsız: Gözüdağınıq, ayağı sürüşkən.

İlan: Lənət olmuş.

Bayquş: Ölüm xəbərcisi.

Dəli: Ağıldan kəm, başına hava gəlmək, ağı başından çıxmaq, başına soyuq dəymək.

Oğurluq etmək: Mayasına haram qatmaq, cibini kəsmək.

Ölüm: Əcəl yuxusu.

Öldürmək: Bayatısı çağrılmaq.

Qocalmaq: Başına dən düşmək.

Tuvalet: Padşahın piyada getdiyi yer.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAIJAN TÜRKÇESİNDE ÖRTMECE ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

3. Azərbaycan Türkçesinde Örtmeceler

Türkiye Türkçesinde “güzel adlandırma”, “örtmece söz”, “örtmece sözcük”, “edebi kelimeler”, “hüsnü tabir”, “cici söz” gibi farklı tanımlarda görülen sözler Azərbaycan Türkçesinde “evfemizm” adı altında tanımlanmaktadır. Edebi metinlerde evfemizm adı altında görülen terim toplum arasında “xoş söz” ifadesi ile bilinmektedir. Bu konu ile ilgili Azərbaycan’da birçok araştırma mevcut olsa da konu tam anlamıyla kapsamlı bir şekilde araştırılmamıştır. “Evfemizm” teriminin kısa açıklaması ilk olarak 1958 yılında M. Rəfili tərəfindən yapılmıştır.¹²²

Ə.Dəmirçizadə, örtmece kavramından kısaca bahsederek örtmece kavramını yasak bir kelimeden yasak olmayan bir kelime ile; kaba kelimelerin zarif kelimelerle değiştirilmesi gibi açıklayarak bu değişimlerin farklı koşullar, tutum ve sebeplerden kaynaklandığını belirterek nezaket kurallarını korumak amacıyla söylenmesi uygun olmayan bir kavramın kendi ismi ile değil dolaylı yollarla başka kelimeyle değiştirildiğini vurgulamıştır. Örneğin; qoca yerine “yaşlı”, “yaşa dolmuş”, “dünya görmüş”; öldü yerine “vefat etdi”, “ömrünü bağışladı”, “rəhmətə getdi”; sərxoş yerine “kefli”, “dəmli”; dəli yerine “xəstə”, “kəm” kelimelerinin kullanımı örtmecedir.¹²³

R.A.Budaqov, “Dilçiliyə Dair Oçerklər” adlı kitabında tabu ve örtmece kavramının farklılıklarından bahsetmiş, tabuda üslup planının olmadığını ve doğuşunun batıl inançlardan kaynaklandığını vurgulamıştır. Örtmece sözleri ortaya çıkma amaçlarına göre iki gruba böler:

Birinci gruba kısmen kaba, söylenmesi insanlarda hoş çağrışımlar uyandırmayan kelimeler yerine daha nezaketli ifadelerin kullanılması. Burada yasak yoktur ve kullanılan kelimeler konuşmacının kendi isteğine bağlıdır. Bu gruba ait edilen örtmece sözler sırasına ölümle, hastalıkla, aile içerisinde vs. kullanılan birçok güzel adlandırma örnekleri verilebilir. Örneğin; görmeyen bir insan için “pis gören”

¹²² M.Rəfili, Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş, Bakı, 1958, səh. 130-164.

¹²³ Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, 1962, s. 160.

(kötü gören), “zəif görən” (gözü zayıf) veya “xərçəng” (kansər) hastalığının yerine “şiş” ve “yad cisim” ifadelerinin kullanılması. Bu kelimeler yasaklı kelimeler değil, söyləndiğinde rahatsızlığa sebep olduğu için yerine daha uygun ve kötü çağrışımlar uyandırmayan kelimelerin seçilmesi daha uygun görülmüştür.

İkinci gruba kullanılması caiz olmayan “yasaklanmış”, konuşulması tavsiye edilmeyen, toplumda kullanıma uygun görülmeyen, etik olmayan kelimeler yerine örtülü, gizli görünen sözlerin kullanılması dahildir.¹²⁴

N. Rehimzade’ye göre örtmece, bir nesneyi veya eylemi gerçek ismi ile değil, daha yumuşak bir ifade ile anlamlandırır, kullanılan kelimeler ve ifadeler için mecazi bir eşanlamlı görevi görür.¹²⁵ Örneğin, yaşlanmak kelimesi yerine “birçəyi ağarmaq”, “saçlarına dön düşmək”, “ayı-günü keçmək”, “beli bükülmək”, “yumağa dönmək”, “dəyirmanı kardan düşmək” vb. mecazi anlam ifade eden eşanlamlı kelimeler kullanılmaktadır. Örtmeceleri kullanım amacına göre üç grupta ele alır:

1. Nezaket kurallarına uygun olmayan kelimeler yerine kullanılan sözcükler: Bu grupta hamilelik, doğum, evlilik, aile ile ilgili kullanılan örtmece sözleri dahil etmiştir.

2. İnsanda ağır etki bırakan kelimeler yerine kullanılan örtmece sözcükler. Bu grupta ölüm, insanların fiziksel kusurları ile ilgili sözler yer alır.

3. Esprili yol ile ifade edilen örtmece sözler. Örneğin, “oğurlamaq” (hırsızlık) anlamında “cibini təmizləmək”, “dəli olmaq” yerine “huşu bulaşmaq”, “ağıldan kasıb”, “ağlı yerinden oynamaq” vb.

T.Efendiyeva korkunç, kaba, söylenmesi uygun görülmeyen kelimelerin yerine kullanılan ifade olarak adlandırdığı evfemizmi kullanma amacına göre üç grupta incelemiştir:

1. Korku, tehlike yaratan nesnelerin isimlerin,

2. Mövhumı anlayışlar,

¹²⁴ R.A.Budaqov, Dilçiliyə dair oçerkler, Bakı, 1956, s. 79.

¹²⁵ Neriman Rehimzade, Azərbaycan dilinin evfemistik ifadələri haqqında, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1966, N 3, s. 67.

3. Etik kurallarla ilgili kullanılan.¹²⁶

“Müasir Azərbaycan Dili” kitabında örtmece, tabu terimleri ve onların karşılıklı ilişkisi, oluşum yolları anlamsal ve yapısal olarak incelenmiş, bu konuda yapılan çalışmalardan kısaca söz edilmiştir. Azərbaycan dilinde mevcut olan örtmece sözler ortaya çıkma amaçlarına göre iki gruba bölünür.¹²⁷

1. Gruba kısmen kaba, söylenmesi insanlarda hoş çağrışımlar uyandırmayan kelimeler yerine daha nezaketli ifadelerin kullanılması. Burada yasak yoktur ve kullanılan kelimeler konuşmacının kendi isteğine bağlıdır.

Bu gruba ait örtmece sözler sırasına ölümle, hastalıkla, aile içerisinde vs. kullanılan birçok güzel adlandırma örnekleri verilebilir. Örneğin; görmeyen bir insan için “pis gören” (kötü gören), “zəif görən” (gözleri zayıf) veya “xərçəng” (kansər) hastalığının yerine “şiş”, “yad cisim” ifadelerinin kullanılması. Bu kelimeler yasaklı kelimeler değildir. Söylendiğinde rahatsızlığa sebep olduğu için yerine daha uygun ve kötü çağrışımlar uyandırmayan kelimelerin seçilmesi daha uygun görülmüştür.

2. Gruba kullanılması caiz olmayan “yasaklanmış”, konuşulması tavsiye edilmeyen, toplumda kullanıma uygun görülmeyen, etik olmayan kelimeler yerine örtülü, gizli görünen sözlerin kullanılması dahildir.¹²⁸

Bu gruba insan vücudunun bazı uzuvları, biyolojik süreçler vs. dahil edilir ki, kendi isimleri ile söylemek veya yazmak görgü çemberinin dışında bulunduğundan bilim dünyasında bu ifadelerin isimlendirilmesinde Latince kullanılmıştır. Halk arasında kullanımda bu kelimeler örtülü kelimelerle yer değiştirmiştir.

Genel olarak tabu ve evfemizm konusuna baktığımızda bu konuda yapılmış olan çalışmalar sırasında R.A. Budaqov, Ə. Demirçizade, N. Rehimzade, A. Aslanov, B. Xelilov, T. Efendiyeva’nın yapmış olduğu çalışmaları, X.Cabbarov ve Şükufe Qocayeva’nın doktora tezini göz önünde bulundurmak gereklidir. Ancak bu konu ile ilgili kapsamlı bir araştırma X.Cabbarov tarafından yapılmıştır. X.Cabbarov’un “Azərbaycan Dilində Tabu və Evfemizmlər” adlı çalışmasında tabu ve evfemizmlerin araştırılma tarihine, ortaya çıkma nedenlerine, iletişimde kullanılma nedenleri ve

¹²⁶ Türcan Efendiyeva, s. 259.

¹²⁷ Aslan Aslanov, Evfemizmlerin nitqde ehemiiyeti, “Nitq medeniyeti meseleleri”, Elmi eserlerin mövzu toplusu, BDU, 1986, s. 283-291.

¹²⁸ R.A.Budaqov,Dilçiliyə dair oçerkler, Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı,1956, s. 79.

zorunluluklarına, evfemizmlerin oluşum yollarına ve üslubi bakımdan kullanılmasına değinmiştir.

Yapmış olduğu doktora tezi üç bölümden oluşmaktadır:

1. Dil biliminde tabu ve örtmece anlayışı
2. Örtmecede ifade yöntemleri
3. Örtmecede üslup özellikleri

Birinci bölümde tabu ve örtmecelerin araştırma tarihi, çeşitleri, bu üslubi araçların dilin gelişimi ile bağlantısı, tabuların dilde kullanmasını gerektiren nedenler, onların örtmecede yerine göre kullanma olanakları, söz ve ifadelerin tabu veya örtmece olarak nitelendirilmesi için gereken kriterler, iletişim anında örtmeceleri kullanmanın zorunluğu ve bu işin birçok yönden önemi, çeşitli edebi janrlara özgü bedii eserlerden seçilmiş dil gerçekleri esasında anlatılır.

İkinci bölümde örtmecelerin sözcüksel, deyimsel ve dil bilgisel ifade araçları, onların anlam grupları, konuşmada örtmecelerin bütün metinler şeklinde ortaya çıkma yollarından bahsedilir. Örtmecelerden bahsederken onları üç başlık altında ele almıştır:

1. Kesin yasaklarla ilgili olup, konuşmacının gerçek anlamı bildiği halde anlamı değişmesi sonucunda yaranan örtmeceler. Örneğin, vədəsi ötmək, sünnət olmaq, gecə qızılı, tənəsül aləti v.s.

2. Konuşmamızda farklı sebeplerden dolayı kullanmak istemediğimiz kısmen yasak sayılan göreceli tabuları kullanmak için onların yerine geçen söz ve sözcükler: pinti “seliqesiz”, pozğun “arvadbaz”, dul kadın “başıkəsik”, yetim “sahipsiz”, qanmaz “anlamaz”, əyyaş “kefli”, qusmaq yerine “öyürmək” kelimelerinin kullanılması.

3. Tabu karşılığı olmayan, ancak konuşma diline üslup bakımından güzellik katan söz ve ifadeler.

Üçüncü bölümde örtmecelerin üslup özelliklerinden, onların konuşmada, fonksiyonel üslup alanlarında, sözel ve yazılı edebiyatta kullanma yerlerine yer verilmiştir.¹²⁹

Şukufe Qocayeva'nın "Dildə Tabu Hadisəsi"¹³⁰ adlı doktora tezi üç bölümden oluşmuştur.

1. Bölümde Tabu terimi, onun kökeni ve nasıl ortaya çıkması. Tabu ve evfemizmin karşılıklı ilişkisi ve bununla ilgili yapılan araştırmalar söz konusu olmuştur. Aynı zamanda tabunun dilde rolü ve dile etkisi araştırılmıştır.
2. Bölümde tabunun yapısal ve anlamsal özellikleri, küreselleşme bağlamında tabu başlıkları yer almaktadır.
3. Bölüm Evfemizm ve Tabu, birbiriyle ilişkisi, ifade araçları, Evfemistik dilin özellikleri başlıklarına yer verilmiştir.

3.1. Ölüm

İnsanı derinden etkileyen olaylardan biri ölümdür. İnsanlığın ilkin evrelerinden başlayarak ölüm insanı şaşırtan, korkutan ve düşünmeye sevk eden bir olay olmuştur. Ancak eski dönemlerden beri insanlar, ölümü insan hayatının sonu olarak kabul etmemişlerdir. Neredeyse tüm halklarda ölüm, insan yaşamındaki en önemli dönüm noktalarından biri olan yeni bir yaşamın başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Ölümle ilgili tabular ilk dönemlerden günümüze kadar mevcut olmaya devam etmektedir. İnsanlar ölümle hayatın son bulacağı ve sevdiklerini kaybetmek korkusuyla ölümle ilgili konulardan bahsederken çeşitli yollara baş vurmuştur. Bunun sonucu olarak daha yumuşak ifadeler kullanmaya ve farklı ritüeller uygulamaya başlamışlar. Ölüm algısı her kültürde farklı şekilde kendisini göstermiştir.

Bu çalışmada Azerbaycan Türklerinin ölümle bağlı inanışları, bu inanç ve korkudan kaynaklanan yasak kelimeleri, aynı zamanda bunun sonucunda ortaya çıkan

¹²⁹ Xasay Cabbarov, Azerbaycan Dilinde Tabu ve Evfemizler, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1972, s. 290.

¹³⁰ Şükufe Qocayeva, Dilde Tabu Hadisesi, Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2016, s. 8 – 54.

örtmece sözleri ele alacağız. Azərbaycan'ın bazı bölgelerinde halk arasında bazı şeylerin ölümə işarət edileceğine inanılırdı. Örneğin, halk inanışlarına esasən bazı hayvanlar ölümün yaxlaştığını bildirirdi. Gece baykuş uluması sabah birinin öleceğine işarət ediyordu. Bu sebeple halk içinde baykuş “ölüm xəbərcisi” olaraq adlandırılırdı. Bu olayı önlemek amacıyla baykuşun arkasınca yanımış odun parçası atılırdı. Aynı zamanda itin ulaması, horozun zamansız ötmesi, ayakkabı ve çorap gibi nesnelerin rüyada görülmesi ölümə işarət ediyordu.

Halk arasında yaygın inançlardan biri ayakkabılarla ilgilidir. Bu inanca esasən ayakkabı darlık, kabir işareti olarak görülürdü. Aynı zamanda “dar yer” ifadesi kabir anlamında da kullanılmaktadır. Azərbaycan Türkçesinde “ayaqqabı darlıqdır” deyimini ölümə işarettir. Başka bir inanca göre, cenaze evinden çıkan kişi başkasının evine girerken ayakkabılarını ters giyinmelidir, aksi halde aynı evden cenaze çıkabilir.¹³¹

Bu inançların yanı sıra ölen insanın isminin anılması, ölen insana dokunulması ve genel olarak ölen insanla ilgili her şeyin tabu olarak görülmesi ve buna dayanan batıl inançlar birçok Türk halklarında yer almaktadır.

Ölümün tam olarak bir yok oluş anlamına gelmediğine inanan insanoğlu, ölen kişinin yaşamını sürdürdüğüne, geride bıraktığı insanlarla ilişkiler kurmasına ve onların günlük yaşantılarını olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebileceğine inanmışlardır. Ölenin geri dönerek insanlara zarar verebileceği korkusu ve aynı zamanda anılmaya, yiyeceğe, giyeceğe vb. şeylere ihtiyaç duyabileceği inancı, “ölü kültü”nün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ölen kişiye karşı duyulan korku ve sevgi duygusu ölüleri gömme şekillerini de etkilemiştir. Bundan kaynaklanarak bazı yerlerde ceset bekletilmeden gömüldüğü veya ıssız yerlere bırakıldığı gibi, bazı yerlerde evin içinde avluya veya köy meydanına gömülmüş, mezarına yiyecek, içecek, giyecek vb. bırakılmıştır.¹³²

Ölüm genellikle insanların başına gelebilecek olan en büyük felaket yerine konduğu için, ölülerin kaderleriyle ilgili olarak, hiç de memnun olmadıklarına

¹³¹ Mehebet Paşayeva, Azərbaycanlıların Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 2008, s. 208.

¹³² Sedat Veyis Örnek, 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1988, s.93.

inanılırdı. İşte sırf bu yüzden bile, ruhun intikam peşinde koştuğu ve kolay tahrik edilebilir olduğu düşünülür. Belki de canlıları kıskanıyor ve eski yakınlarıyla bir arada olma özlemi hissediyordur. Günümüzde ölümü temsil eden iskelet, ölümün bizzat kendisinin de bir ölü olduğunu gösterir. Canlının ölüden emin ola bilmesi için kendisiyle onun arasına bir engel koyması gereklidir. Bu nedenle ölümler adalara gömülürdü. Onlar ırmağın öbür tarafına götürülerek defnedilirdi. Günümüzde kullanılan bu taraf ve öte taraf ifadeleri de buradan kaynaklanmıştır.¹³³

Araştırmalardan görüldüğü gibi eski dönemlerden ortaya çıkan ölen kimselerin geri dönmesi ve insanlara zarar vereceği inancı günümüze kadar ölüm kavramıyla ilgili birçok tabunun ortaya çıkmasına neden olmuş ve defin gelenekleri vb. şekilde kendisini sergilemiştir. Bu törenler başka hayata geçidi sembolize etmekle beraber aynı zamanda ölümün insanlar üzerindeki yıkıcı etkilerini azaltmayı ve unutturmayı amaçlıyordu.

Bu yasaklardan en önemlisi ölüm kelimesinin kendisiyle ilgili olmuş ve bu kelimeyi ifade etmek için farklı kelimelerin kullanımına ihtiyaç duyulmuştur.

Condon, belirli bir zamanda çok sayıda ölüm olduğunda ve tanıdığımız kimselerin ölebileceğine dair farkındalık arttığında daha fazla hüsnü tabir bulunmaya meyil edildiğini söyler. Sürekli ölümle yüz yüze kalan mesleklerin, can çekişen veya ölmüş hastalar için daha geniş hüsnü tabir dağarcığının olduğunu belirtmiştir. Ölüme yakın ölümcül bir hastane kartında DNR “Do Not Resuscitate” (Canlanmaz, Hayat Emaresi Göstermez) yazıldığını ve bunun da sürekli duygusal gerilimle başa çıkmak ve üstesinden gelmek amacıyla kullanıldığını söyler.¹³⁴ Farklı kültürlerde farklı tanımlar olmasına rağmen ölüm ve yaşam başlangıç ve sonu simgelemektedir. Türk kültüründe de ölüm kavramının ifadesi için birçok yumuşak ifadeler kullanılmaktadır. Örneğin, ‘beka alemine göçmek’, ‘ebedi istirahatgâhına uğurlanmak’, ‘hakkın rahmetine kavuşmak’, ‘rahmet-i rahmana vasıl olmak’ vs. gibi ifadeler ölen kişinin ölünce kötü bir yere gitmediğini göstermeye yönelik kullanımlardır. Bunun yanında, ‘vadesi bitmek’, ‘vakti gelmek’, ‘son nefesini vermek’ bir doğallığı gösterirken ‘duvağına doymamak’, ‘ömrü vefa etmemek’ ‘kurban gitmek’ vs. kullanımlarla geride kalanların acıma duyguları harekete geçirilir. Burada şunu belirtmek gerekir ki öteki

¹³³ Freud, s. 138.

¹³⁴ Condon, s. 107.

yaygın örtmece türlerinde gözlendiği kadar, ölüm, hastalıklar ve bazı üzüntü veren durumları gösteren örtmecelerde süper egonun veya sosyal kontrolün doğrudan bir etkisi görülmemektedir.¹³⁵

Kazak Türkçesinde de ölümle ilgili kullanılan birçok zengin örtmece örnekleri mevcuttur:

Kaytıs boluv, jan tapsıruv, jan täsilim kıluv “canını teslim etmek, ruhunu teslim etmek”, dünyeden ötuv, dünyeden ozuv “dünyadan göçmek”, dünyeye saluv “dünyayı terketmek”, köz jumuv “gözlerini hayata yummak”, kaytıs boluv, kaytuv “geri dönmek”, o dünyelik boluv “öbür dünyaya ait olmak”, dünyeyemen koştasuv “dünya ile vedalaşmak”, soñğı saparğa attanuv “son yolculuğa çıkmak”, dünyeden attanuv “dünyadan yola çıkmak”, jürip ketuv “yürüyüp gitmek”, kelmeske ketuv, kelmeske attanuv “dönüşü olmayan yola çıkmak”, peyişke attanuv “cennete gitmek, cennetlik olmak”, mänği uykığa ketuv “ebedî uykuya dalmak”, kaytpas sapar şeguv, kaytpas saparğa ketuv “geri dönüşü olmayan yola çıkmak”, demi bituv, demi tausıluv, demi üziluv “soluğu kesilmek”, aktık demi tausıluv “son nefesini vermek”, dünyeden kaytuv “bu dünyadan öteki dünyaya dönmek”, bakiylık boluv “ebediyete kavuşmak”, ömirmen koştasuv, ömirmen koş aytısuv “hayata veda etmek”, ömiri kiyıluv “hayatını kaybetmek”, ömirden ketuv “ömürden gitmek”, ömirden ötuv “hayatı geçmek, geride bırakmak”, mänğilikke köz jumuv “ebediyen göz yummak”, mänğilikke attanuv “ebediyete gitmek”, mänğilik saparğa jürip ketuv “ebedî yolculuğa gitmek”, bul ömirden jürip ketuv “bu hayattan yürüyüp gitmek”, jer kuşuv “yer, toprak kucaklamak”, ajal kuşuv “ecel kucaklamak, eceli gelmek”, hal üstinde “ölüm döşeginde”.¹³⁶

Tuva Türkçesinde ölümle ilgili kavramlar:

Ölüg (ölü), tını çok (cansız, ölü), söök (ceset, naaş, kemik), ölür (ölmek, gebermek), endeer (telef ol- mak, ölmek), höör (mezar), çeveg (mezar), çeveg poeziyazı (mezar taşlarındaki sözler), haarjak (tabut), kavay (beşik, tabut), höörjüder (cenazeyi gömmek), ornuksudar (cenazeyi gömmek), ornuksudulga (cenaze merasimi), kajıdal (yas) vb.¹³⁷

¹³⁵ Kerim Demirci, s. 27.

¹³⁶ Karabulut ve Ospanova, s. 126.

¹³⁷ İlker Tosun, Tuvacada ölümle ilgili araştırmalar, Kırklareli Üniversitesi, Ankara, 2017, s. 173.

Altay Türkçesinde de ölmek anlamında çeşitli örtmecelerden faydalanılır; tını çık- ‘nefesi kesilmek’, tını soo- ‘nefesi soğumak’, amı- rap kal- ‘huzura kavuşmak’, bojo- ‘boşalmak, boş olmak’, cada kal- ‘yatıp kalmak, yatmak’, cüre ber- ‘yürümek, gitmek’, karanın cerine bar- ‘kara, karanlık yere gitmek’, körmös ci- ‘şeytan yedi’, tuska bar- /cür- ‘tuza gitmek’, ol cer döön bar- ‘ataların olduğu yere gitmek’, kalgançı colgo atan- ‘gitmek’, yani ‘son yolculuğa gitmek, çıkmak’, ürgülcik cajına cür- ‘sonsuzluğa yürümek’¹³⁸

Hakas Türkçesinde öl- fiili hiçbir zaman insan için kullanılmamakta, bu fil ancak hayvanlar için telaffuz edilmektedir; ürep pararga ‘eskimek, aşınmak’, sın çurtassar parıbıstı ‘gerçek hayata gitti’, tığ çırzer parıbıstı ‘öte tarafa gitti’, xıñ pol bardı ‘toz oldu’, toozıl pardı ‘bitti’, nanıbıstı ‘geri döndü’, parıbıstı ‘gitti’, çat xaldı ‘yatıp kaldı’, soop pardı ‘soğudu’.¹³⁹

Genel olarak baktığımızda ölümle ilgili kullanılan sözler diğer Türk lehçelerinde benzerlik teşkil eder.

Ölüm kavramını anlatan Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde bazı ufak farklılıklar dışında benzer birçok örtmece vardır. Her iki lehçenin örneklerinde örtmecenin farklı oluşumları vardır. İnsanlar ölüm eyleminin verdiği acıyı hafifletmek için kendilerinden zaman zaman bir sıra ifadeler meydana çıkarmıştır. Bu ifadelerin birçoğu benzetme yoluyla meydana gelmiştir.

3.1.1. Ölümle İlgili Örtmeceler.

Bu bölümde amaç Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde ölüm kavramının toplumsal olarak yansıma şekillerini incelemektir. Her iki Türkçe dil ve kültür açısından birbirine çok benzediği için burada kullanılan örtmece kelimeler de çoğunlukla benzerlik teşkil etmektedir. Bu çalışmada ölüm kavramı ile ilgili en çok kullanılan örnekleri ele aldık. Toplumda ölümle ilgili örtmece gruplarından biri ölüm kavramının kendisini ifade eden güzel adlandırmalardır. Ölümün hayatın acı gerçeği

¹³⁸ Figen GünerDilek, “Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları”, Bilig, Sayı 42, Yaz, Ankara, 2007, s. 182-187.

¹³⁹ Killi, s.65-87.

olarak kabul edemeyen insan bu kavramı örtülü, farklı kelimelerle ifade ederek ölüm kelimesinin yarattığı etkiyi hafifletmek üçün bu tür kelimeler üretmek zorunda kalmışlar. Çalışmada Azərbaycan ve Türkiye Türkçesinde bu kavramla ilgili kullanılan en yaygın örtmece örneklerine değinerek, ortak ve farklı kullanımları ele aldık. Söz konusu örtmeceleri bu şekilde sıralayabiliriz:

Azərbaycan və Türkiyə Türkçesinde kullanılan ortak kelimeler:

Can vermək = can vermek

Allah rəhmətinə getmək = Allah'ın rahmetine kavuştu

Axirət mənzilinə getmək = ahiret menziline varmak

Başını qoymaq = başını koymak

Başını vermək = başını vermek

Canından keçmək = canından geçmek

Dünya ilə halallaşib getmək = dünya ile helalleşip gitmek

Dünyadan nakam getmək = dünyadan nakam gitmek

Dünyanın əzablarından qurtarmaq = dünyanın azablarından kurtulmak

Əcəl bədəsinə içmək = ecel şerbetini içmek

Əldən getmək = elden gitmek

Gözlərini əbədi yummaq = gözlerini ebediyen kapamak

Gözlərini yummaq = gözlerini kapamak

Həlak olmaq = helak olmak

Köçüb getmək = göçüp gitmek

O dünyaya təşrif aparmaq = o dünyaya təşrif eylemek

Ömrü tamam olmaq = ömrünü tamamlamak

Ömrünü bağışlamaq = ömrünü bağışlamak

Ömrünü başa vurmaq = ömrünü başa vurmaq / sonlandırmaq

Əbədiyyətə qovuşmaq = ebediyetə kavuşmaq

Haqqa varmaq = hakka varmaq

Vəfat etmək = vefat etmək

Dünyadan köçmək = dünyadan göçmək

Dünyaya göz yummaq = dünyaya gözünü kapamaq

Rəhmətə getmək = rahmetə gitmək

Dünyasını dəyişmək = dünyasını dəyişmək

Axirət mənzilinə getmək = ahiret mənziline varmaq

Canını qurban vermək = canını kurban vermək

Canını oda yaxmaq = canını oda kalamak

Ocağı sönmək = ocağı sönmək

Qara torpağa getmək = kara torpağa gitmək

Ömrünü bizə bağışladı = ömrünü bizə bağışladı

Allahın xoşuna gəldi = Allah'ın hoşuna gitti

Ruhu cənnətə uçu = ruhu cənnətə gitti

Artıq o həyatda yoxdur = artıq o həyatda yoxdur / artıq o aramızda deyil

Yatıb qalxmamaq = uyuyub kalkmamak

Həyatla vidalaşmaq = həyata veda etmək

Həyatına az qalmaq = həyatına az kalmak

Axirətin sarayına getmək = ahiretin sarayına gitmək

Canını əzrailə tapşırmaq = canını əzraile vermək

Həyata veda etmək = həyata veda etmək

Həyatını bitirmək = hayatını bitirmək

Məhf olmaq = mahvolmaq

Mərhum olmaq = mahrum olmaq

Tələf olmaq = talef olmaq

Sahipsiz olmaq = sahipsiz olmaq

Mərhum = marhum

Gözlərini bir dəfəlik yumdu = gözlerini bir defəlik yumdu

Uçmaq = uçmaq

Qəflət yuxusuna getmək = Gaflet uykusuna dalmak

Əbədi susmaq = ebedi susmaq

Əbədi sükut = ebedi sükut

İşıq sönmək = ışık sönmek

Ruhu bədənindən uçmaq = ruhu bedeninden uçmaq

Əcəl yeli əsmək = ecel yeli esmek

Canını tərk etmək = canını terketti

Ömrü vəfa etməmək = ömrü vefa etmemek

Əmanətini təslim etmək = emanetini teslim etmek

Dünyasına doymamaq = dünyasına doymamak

Ölmüşlərinə qovuşmaq = ölmüşlerine kavuşmak

Bu tür ortak kullanımlarla birlikte farklı örtmece kullanımları da mevcuttur.
Türkiye Türkçesinde birinin öldüğünü ifade etmek için kullanılan kelimeler:

Emri hak vuku olmak, ömür soluşunu tüketmek, maddi vücudu aramızdan
uful etmek, ömür suyunu devirmek, dünyadan göbek bağı bir makas ile kesmek,

adres değiştirmek, imamın kayığına binmek, dürtülemek, ömrünün kumbarası dolmak, rahmet-i rahmana kavuşmak, yalancı dünyaya konup göçmek, dar-ı bekaya irtikal etmek, emanetini vermek, tası toprakla dolmak, can helvasına bismillah basmak, tebdil-i alem etmek, dünya urbacığını ahiret urbacığı ile değiştirmek, fevt olmak, dünyadan nevbetini kesmek, ölüm kuşasını kuşanmak, şanlı ölüm köprüsünden geçmek, göz etmek/eylemek, ifadesi tamam olmak, talihi ağırlaşmak, yıldızı kaymak, sabahı tutturamamak, cennetle dembeste olmak, imansız gitmek, gözü sönmek, kan boğmak, arka üstü yatmak, sır olmak, demir almak, dünya urbacığını telef etmek, nazlı ömrü elinden kaçırmak, nazlı ömür ele girmemek, yaşamın kepeğini tüketmek.¹⁴⁰

Azerbaycan Türkçesi`nde kullanılan farklı örtmece örnekleri:

Xəzəl olmaq, xəzələ dönmək¹⁴¹ - ölmək anlamında kullanılan güzel adlandırma. “Xəzəl”, sonbaharda ağaçların dallarından dökülen kurumuş ve sararmış yapraklara denir. İnsan hayatının son bulması son baharda dökülen yapraklara benzetilmiştir. Bazen genç biri hayata veda ederken de bu örtmece örneğine baş vurulduğunu görmekteyiz. Örneğin:

Kimin ki, ürəyi eldən üzüldü,

Bəxtinə nə Günəş,nə də Ay güldü.

Özü xəzəl olub, vaxtsız töküldü,

Ömrün baharını duymadı getdi...¹⁴²

Paltarı boğçalandı-öldü. Boęça¹⁴³-içine kıyafetler konan kumaştan koli. Geçmiş dönemlerde insanlar vefat ederken elbiseleri de toprağa gömülürdü. Kelimenin bu şekilde kullanılması muhtemelen eski inançlara dayanmıştır.

Qızılgül axçalandı,

Dərmədim axçalandı.

Sənə kimlər qaręadı,

Paltarın boğçalandı.

¹⁴⁰ Gülmira Ospanova, s. 42-61.

¹⁴¹ Azərbaycan Dilinin İzahlı lüğəti, 2ci cilt, s.455.

¹⁴² Səməd Vurğun,Seçilmiş eserleri,3.cilt,Bakı,2005,s. 312.

¹⁴³ Azərbaycan Dilinin İzahlı lüğəti, 1 cilt, s. 330.

Qonaq getdi-daha çox mətin içində kullanılan örtmece nümunələrindəndir. Kelimənin əski anlamı “yerli olmayan”, “yabancıdır”. “Konmaq” fili ilə kökəşdir.¹⁴⁴ İnsanoğlunun da bu dünyada misafir olması və ölümün oluşuyla bu misafirliğin bitməsi inancını bildirətməkdədir.

Xudavəndi–aləmin əmrini yerinə yetirmək-vefat edən biri haqqında söylenilən bir kəlimə. Artıq o dünyadadır anlamındadır. “Hacı Xəlil, həşad beş il dünyada ömür edəndən sonra, xudavəndi-aləmin əmrini yerini yetirməkdə idi.”¹⁴⁵

Kəlləni yerə qoymaq- başın bir daha kalkmamak üzere yerə konması.

Yurdu kor qaldı,¹⁴⁶ yurdu dağılan- ailə, soy için önəmli birisinin vəfatında kullanılan bir deyim. Genəlliklə evlatlarını kaybetmiş kişilər için söylenir.

Rəhlət təbilini vurmaq, dar-üqbaya rəhlət təbili vurmaq- ölüm davulunun çalınması.

Çırağı keçmək, çırağı sönmək- ölümle birlikdə dünya ışığının sönməsi.

Rahatlığa getmək- özəlliklə fani dünyada rahat bir ömür sürəməyən insanların vəfatı zamanı istifadələnəkdədir.

Ömür-günlərini cavanlara bağışladı- yaşlı biri vəfat edəndə söylenilən bir kəlimə.

Ebədi zülmətə bürünmək - həyat ışığının kapanması.

Allahın rəhmətinə vasil olmaq

Vaxtsız sönmək - gənc yaşda birinin ölmesi.

Səgərə cummaq, mövt olmaq, qərb olmaq, qətl qılmaq- Bu kəlimələr Azərbaycan Türkçesinde kullanılan kadimleşmiş kəlimələrdir. Daha ziyadə ölüm kavramını anlatmak için roman və əsərlərdə istifadələnir.

¹⁴⁴ Beşir Əhmetov, Etimologiya sözlüyü, Bakı, 2015.

¹⁴⁵ Əbdürəhim Bəy Həkverdiyev, Seçilmiş əsərləri, 2.cilt,Bakı,2005, s.7.

¹⁴⁶ Azərbaycan Dilinin Frazologiya lüğəti, Altun kitab, Bakı, 2015, s. 281.

Bazı güzel adlandırmalar metin i eri inde kullanıldığı zaman anlaşılmaktadır.  rne in: “Elden getdi”, “qonaq getdi”, “o artıq yoxdur”, “papağı yiyesiz qaldı” ifadeleri bu kullanımlar kapsamındadır.

Ölüm hakkında kullanılan bu tür güzel adlandırmaların yanında kötü adlandırmalarda da kullanılmaktadır. Örneğin: “K ll ni yer  qoymaq”, “cehenneme vasil olmak”, “cehenneme t şrif aparmak”, “kefeni sararmak”, “murdarlamak”, “canı a zından çıxmaq”, “ mr  kesilmek” kelimeleri sevilmeyen, düşman olan birisi hakkında beddua olarak da kullanılır.

3.1.2.  l m  Yaklaşan İnsanla İlgili Kullanılan  rtmeceler

Azerbaycan Türkçesinde, “m nzili ba a yetm k”, “karvan yükünü m nzil   attırmaq”, “h yatın sona  atması”, “h yatın son d qiq ləri”, “h yatına az qalmaq” kimi ifadeler insanın dünyadaki yaşam s resinin sona geldiğini ifade etmek için kullanılan örtmece ifadelerdir. Eski inançlar sisteminde insanın “can” ve “ruh” dan oluştuğu inancı yaygındı. Bu inançların etkisiyle “nefesi a zından çıktı”, “ruhu çıktı”, “ruhu bir kuş gibi vücudundan uçup gitti” gibi ifadeler “ l ” kelimesinin yerini almıştı. Aynı zamanda ölümü yaklaşan biri hakkında da “axır n f si olmaq”, “can üstü olmaq”, “son n f s”, “h yatının son d qiq lərini ya amaq”, “son gününü ke irm k” gibi ifadeler kullanılmaktadır.

Ya lı ve hasta biri için “bir ayağı q bird ”, “bir ayağı o dünyada bir ayağı bu dünyada”, “bir ayağı  uxurda”, “bir gözü torpa a baxır”, “axırı çatmaq” kimi kelimeler ömür yolunun sona geldiğini, o biri dünyaya yol alındığı anlamını ifade ediyor. Azerbaycan Türkçesinde  l m anının yakla tı ını ifade eden örtmece kelimelerden biri de “qula ının dibind n halva iyi g lir” deyimidir.

“Anadolu Türk kültüründe  l  evinde helva yapılıp dağıtılması, ölüm ritüelleri arasında yer alan olmazsa olmaz adetlerden bir tanesidir. “ l m haberini beklemek” anlamı yüklenmiş olan burnuna helva kokmak sözündeki helvanın kokusu, cenaze

evinde kavru lan helvanın kokusuna işaret le, bir bakıma helva ve ölüm arasındaki özdeşleşmeyi bildirmektedir¹⁴⁷

Türkiye Türkçesinde de ölümü yaklaş an biri için bir gözü toprağa bakıyor, bir ayağı çukurda, vakti gelmek, vakti ermek, toprak çekmek, günü yetmek, gün saymak, günleri sayılı olmak, yaşamının son günlerini saymak, gününü beklemek, gününü doldurmak gibi ölümü dolaylı yoldan anlatan ifadeler kullanılmaktadır.

3.1.3. Defnetmek ile İlgili Örtmeceler

Halkın sosyal ve felsefi düşüncesinin, manevi dünya görüşünün oluşumunda en erken ve en zengin aşama olan halk inançları defin törenlerinde daha çok korunup saklanmıştır. Tüm toplumlarda defnetmekle ilgili birçok törenler düzenlenmekte olup, her bir toplumun kültürüne esas en farklılık gösterir. Ölümle ilgili icra edilen en önemli ritüellerden biri ölen şahsın defnedilmesidir.

İslam toplumunda ölen birine karşı yerine yetirmeleri gereken dini görevlerde cenazelerinin yıkanması, kefenlenmesi ve namazlarının kılınması önemli yerde gelmektedir. Cenaze yıkanıp kefenlendikten sonra cenaze namazı kılınır. Cenaze namazının kılınması için belirli bir vakit yoktur. Hazırlanmış olan bir cenazenin bekletilmeden namazının kılınıp defnedilmesi esastır. Hayatını kaybeden kimseler son yolculuğuna uğurlanırken uygulanan bu gelenekler ölümü temsil etmesiyle beraber, dolaylı yoldan anlatım tarzıyla oluşturulan namazı kılınmak ve duası okunmak tabirlerinde de ifadesini bulmuştur.¹⁴⁸

Diğer Türk toplumlarında olduğu gibi Azerbaycan Türklerinde de ölen kişinin bekletilmeden defnedilmesi esastır. Halk inançlarına esas en “ölen şahsın bekletilmesi” yeni birinin ölümüne sebep ola biler. Cenaze “mayıfə” (mafe) adlandırılır ve defnedilmesi günbatımından önce gerçekleştirilir. Ölüm akşam olmuşsa ertesi gün defnedilirdi. Bu, bütün Türk halklarında yaygın olan “ yer kültü” inancından

¹⁴⁷Gülmira Ospanova, s. 41.

¹⁴⁸ Gülmira Ospanva, *Türkiye Türkçesinde Örtmeceler*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2-14, s.60-61.

kaynaklanır. Azərbaycan Türkçesinde yaygın kullanılan “Axşamın xeyrindən səhərin şəri yaxşıdır” deyimini bununla ilgili ortaya çıkmıştır¹⁴⁹

Kadim toplumlarda insanlar ölümün hayatın farklı bir şekilde devamı olduğuna inanarak defin zamanı mezara ölen kişinin eşyaları, para vb. gerekli şeyleri ölü ile beraber toprağa gömerdiler. Azərbaycan’ın bazı bölgelerinde ölen kişinin göğsüne elma konması, son menzile uğurlanırken arkasınca taş atılması yaygın olan inançlardan biridir.

İlkel inanışa göre taş, insan ruhunun ikamet ettiği yerdir ve her insanın hayatında kendi taşı vardır. Ebedi olduğu için eski insanlar onu insan ruhuyla özdeşleştirerek kutsamışlardır. İnsan ölünce ruhu o taşta geçer. Bu inancın etkisiyle Azərbaycan’ın birçok yerinde ölen kişinin eline taş koymak, hamile bir kadının öldüğü zaman yanına taş koymak âdettendir.¹⁵⁰

Definle ilgili uygulanan bu veya benzeri ritüeller ölen kişiye karşı toplumun saygı ve korkusundan kaynaklanarak ortaya çıkmıştır. Ölümle ilgili diğer kelimelerin yanı sıra definle ilgili de birçok kelimeler kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde: “Toprağa teslim edildi”, “ait olduğu yere uğurlandı”, “son dinlenme yerine uğurlanmak”, “sonsuzluğa uğurlamak”, “ebedi istirahatgâha uğurlamak”, “son yolculuğa uğurlamak”, “ak sadeler giyinmek”, “cenaze kalkmak”.

Azərbaycan Türkçesinde de defnetmekle ilgili şu örtmeceler kullanılmıştır: “Qara torpağa tapşırmaq”, “axirət mənzilinə qoymaq”, “yerdən götürmək”, “haq yerinə qoymaq”, “son mənzilə yola salmaq”, “son mənzilə götürmək”, “qara torpağa getmək”.

Diğer Türk lehçelerinde de defnetmekle ilgili farklı kullanımlar görülmektedir. Kazak Türkçesinde kömuv “gömmek” yerine qoyuv “koymak”, jerlev “yere vermek”, jer qoynına tapsıruv / beruv “yerin koynuna teslim etmek / vermek”, soñğı saparğa şıǵarıp saluv “son yolculuğuna uğurlamak”, mäyitti jerge beruv “naaşı toprağa vermek”, deneni jerge tapsıruv, naaşı toprağa teslim etmek.”¹⁵¹

¹⁴⁹ Mehebbet Paşayeva, s. 212.

¹⁵⁰ Paşayeva, s. 283.

¹⁵¹ Karabulut ve Ospanova, s. 60.

Başkurt Türkçesinde ölüyü mezara koymak için dəfin itü (kılı) “defnetmek”¹⁵² gibi örtmece kullanılmakta.

Altay Türkçesinde ölüyü gömmek anlamında, kalğançı colgo üydejip sal- “son yolculuğuna uğurlamak”, möñkü aparıp cuu- “cenazeyi götürüp yığmak”, söök cuu- “kemik yığmak”, möñküzin ködür- “cenazesini kaldırmak”, möñküzine sal- “mezarına koymak”.¹⁵³

3.1.4. Tabut ve Kefen ile İlgili Örtmeceler

Defin merasimiyle ilgili törenlerden biri de ölen insanın kefenlenmesidir. Kefen kelimesi insanlarda doğrudan ölümü çağrıştırdığı ve korku yarattığı için bu kelimenin kullanımından çekinilmiş, yerine örtük ifadelerin kullanımına başvurulmuştur.

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde bu sözün kullanımında çeşitli örtmece örneklerine başvurulduğu görülmektedir. “Yakasız gömlek” Türkçede kullanılan yaygın örtmece örneklerinden biridir. “Yakasız”, “yakasız gömlek”, “yakasız göynek” şekillerinde kullanımları mevcuttur. Anadolu’nun hemen her yöresinde “kefen” yerine bu sözcüklerden birinin tercih edildiği bilinir. Sözcük kulağa hoş gelmeyen, korku ve endişe içeren bir söyleme sahipken “yakasız”, “yakasız gömlek” ya da “yakasız göynek” Anadolu ağızlarında sıkça tercih edilen güzel adlandırma örneklerindendir¹⁵⁴.

Azerbaycan Türkçesinde kefen sözcüğünün yerine “ağ”, “beş arşın bez”, “üz ağ”, “beş arşın ağ”, “əcəl köynəyi” örtük ifadeleri kullanılmaktadır.

Cenazeyi koymak için büyük bir kutu¹⁵⁵ anlamına gelen Tabut, Türk halklarının cenaze törenlerinde önemli bir yere sahiptir.

¹⁵² Z.G. Uraksin, Başkurt Tilinin Frazelogik Hödzligi, Kitap, Ufa 1996, s. 95, Bk ospanova s. 71.

¹⁵³ Güner Dilek, s. 179-180.

¹⁵⁴ Sevdə Eratalay, *Batı Anadolu Ağızlarında Güzel Adlandırma*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2017, s.3.

¹⁵⁵ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, Azerbaycan Milli Elmler Akademisi, 4 Cildde, Şərq – Qərb, Bakı, 2006, s. 252.

“Hayat yolunu kendi gücüyle kat eden insanı, ölünce yıkama kefenleme merasiminden sonra namazının kılınacağı musallaya kadar tabutla taşırılar. Omuzlarda taşınan, taşıyıcısı insanlar olan tek kişilik bu binit, taşıdığı yükten hareketle farklı benzetmelere konu olmuştur”¹⁵⁶. “Evinden mezara kadar olan yolculukta o, ölünün bir binek aracıdır. Ona kendisi binemez, bindirilir ve dört kişi tarafından taşınır. Taşıma işinde tabutuna el atmak, onunla mezara kadar gitmek sünnet olmanın yanında, bir saygı ve hürmet işareti olarak kültürümüzde ayrı bir önem kazanmıştır.”¹⁵⁷

Türkiye Türkçesinde Tabut için dört kollu, imam sandalı, cansız at¹⁵⁸ kelimeleri kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde bu kavram için “cənazə”, “sandıq” kelimeleri anlamı daha olumlu ifade edebilmek adına kullanılan sözcüklerdir.

3.1.5. Mezar ile İlgili Örtmeceler

“Ziyaret olunan yer manasında olan ve ölü defnedilen, üzeri bina ile örtülmemiş çukura mezar, kabir denir.”¹⁵⁹ Mezar, Arap kökenli bir kelime olup, iki anlamı vardır:

1. Ölünün gömüldüğü yer, kabir.
2. Ziyaret yeri, ziyaret edilen yer anlamında.¹⁶⁰

Mezarlar vefat eden insanların geride bıraktığı işaretlerden biri olarak iki dünya arasındaki kapı olarak düşünülmüştür. Dünyadan göç eden yakınlarımızı hatırlamak, atalarımızı anmak ve onlara duyulan büyük saygı dolayısıyla mezarlıklara önem verilmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁶ Mehmet Törenek, “Yol ve Yolculuk Benzetmeleri Bağlamında Şiirimizde Ölüm”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 28, Erzurum, 2005, s. 133-137.

¹⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, Büyük İslam ilmi hali (Sadeleştiren: Ali Fikri Yavuz), Huzur Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 259-260.

¹⁵⁸ Gülmira Ospanova, s. 75.

¹⁵⁹ Tanyu Türklerde Taşla İlgili İnançlar, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1968, s. 84.

¹⁶⁰ Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, s. 150.

¹⁶¹ Nilgün Çıplak, s. 3.

“Türklerde ilk olarak “saray” sözü şeklinde destanlarda ve halk edebiyatlarında görülmektedir. Manas Han’ın mezarı, “ak saray”, “gök saray” ifadeleri ile tanıtılmıştır”.¹⁶²

Günümüzde de mezar kelimesi farklı kelimelerle kullanılmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde de mezar kavramını ifade etmek için; ziyaret mekânı (karayer), çukur (çuxur), kabir (qebir), makber (meqber) ifadeleri kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde mezar ve kabir kullanımları arasında mezar daha olumlu yönde kullanılmaktadır.

Diğer taraftan Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde farklı kullanımlar da mevcuttur. Türkiye Türkçesinde farklı kullanımlara örnek olarak, kozalak mahallesi, bamya tarlası, dört kollu, hıdırlık, taşlı köy, tahtalı köy, hece taşı gibi kelimeleri göstere biliriz.

Azerbaycan Türkçesinde mezar kelimesi yerine “qara yer”, “qəbir”, “gor”, “gorgah”, “mədfən”, “qəbir evi”, “son mənzil”, “son məskən”, “bir qarış torpaq altı” tabirleri kullanılır. Bu kullanımlardan “gor”, “gorgah” sevilmeyen biri hakkında söylenilir ve kötü adlandırma olarak kabul edilir. “Üstü açık kend” (köy), “Ölülər ölkəsi” tabirleri ise mezarlık kelimesi yerine kullanılan örtük ifadelerdir.

Kazak Türkleri de mezar anlamındaki kör, mola, qabir sözcüklerinin yerine, söylendiğinde oluşturacağı etkinin en aza indirileceği beyit, zirat, orın “yer”, jay “yer, mekân, üy “ev”, mähgilik üy “ebedî ev” gibi sözcükleri tercih ederek ölüye ve ölenin yakınlarına olan saygıyı dile getirirler. Ayrıca “mezarını yapmak” anlamındaki tam soğuv sözünün yerine basın köteruv “başını kaldırmak” örtülü ifadesinden yana kullanım ön plandadır.¹⁶³

Kazak Türkçesinde başına baruv “başına gitmek”, Hakas Türkçesinde mezar sözcüğü (söök) tağ “dağ” örtmece adı ile yer değiştirmiş, tağzar pararğa “dağa gitmek”, tağa sığarğa “dağa çıkmak” örtmece sözleri kullanılmıştır.

¹⁶² Ersan, “Mezar Taşı Yazılarında Güzel Adlandırma Kullanımı”, 21. Yüzyıla Girerken Yazında Dil Kullanımları, I. Dil, Yazın, Deyişbilim Sempozyumu Bildirileri, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Denizli, 2001, s. 244.

¹⁶³ Gulmira Ospanova, s. 75.

Türkmen Türkçesinde ise “defin yeri, mezarlık” anlamında konamçylyk, Kırgız Türklerinde “markumdun tüböklüktüü cayı “merhumun ebedî yeri” olarak adlandırılan mezar için, halk arasında mürzö, kümböz, cay, beyit, körüstön tabirleri kullanılmaktadır.¹⁶⁴

3.1.6. Ölümünden Bahsederken veya Ölen Kimseyi Anarken Kullanılan Örtmeceler

Tarih boyunca ölüm ve ölümden sonra gelecek dünya insanları düşündürmüş, bu konuda farklı inanışların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ölümünden bahsederken veya ölen kimseleri anarken kullanılan kelimeler bu inançları yansıtmaktadır.

Ölen insanlara karşı duyulan korku ve aynı zamanda saygı neredeyse tüm Türk halklarında bu kelimenin kullanımını önlemiştir. Bu sebeple ölen birinden bahsederken Türkiye Türkçesinde ölü kelimesi yerine “cenaze”, “naaş”, “mevta”, “meyyit”, “cansız beden”, “ruhsuz beden”, “cansız vücut”, “müteveffa” kullanılır.¹⁶⁵

Azerbaycan Türkçesinde ölen kişi için “cenazə”, “mafə”, “mərhum”, “nəş”, “rahmetli”, aynı zamanda hayatını erken kaybeden muradını almamış biri için “niyyətli” kullanılır. Gagauz Türkleri ölü için “raametli”¹⁶⁶, sonsuz ebedi anlamına gelen “möñkü”¹⁶⁷ kelimesini de ölü anlamında kullanmışlardır.

“Kazak Türkçesinde cenaze, ölü, ceset için bedenin tamamını söylemek yerine süyek “kemik” kelimesini kullanarak bir bakıma bedenden ayrılmaya işaret edilmektedir.”¹⁶⁸ “Ölü” anlamında insanoğlunun faniliğini vurgulamak için Türkiye Türkçesinde ve Kazak Türkçesinde konak / konuk “misafir” örtmecesine başvurulur”¹⁶⁹.

“İnsanlar, bazen bir kelimeyi söylemenin yanında, onu akıllarından geçirmenin bile korkunç bir şeye yol açacağı endişesine kapılırlar. “Aklıma gelen başıma geldi.”

¹⁶⁴ Gülmira Ospanova, s.75.

¹⁶⁵ Gülmira Ospanova, s.72.

¹⁶⁶ Güner Dilek, s. 179-180.

¹⁶⁷ Dilek, s. 178.

¹⁶⁸ Karabulut ve Ospanova, s. 60.

¹⁶⁹ Karabulut ve Ospanova, s. 60.

türünden sözler çox yaygındır. Söylenmemesi gereken bir söz söylenmişse onun vereceği zararı önleyecek, “koruyucu olduğu düşünülen” başka cümlelerle bu zarar ortadan kaldırılmaya çalışılır”¹⁷⁰.

Olumsuz bir şeyden bahsederken veya birinin ölüm haberini söylerken, bu haberin yarattığı etkiyi hafifletmek ve oluşabilecek zararları ortadan kaldırmak üçün birçok kelime kullanılmaktadır. Birinin ölüm haberini söylerken doğrudan “öldü” denmez, bu kelimeni daha yumuşak söylemek ve söylendiği zaman yarattığı ağır etkiyi hafifletmek için “qara xəbər”, “vay xəbəri”, “matəm xəbəri”, “başsızlıq xəbəri” ifadeleri kullanılmaktadır. Bu kullanımlardan “başsızlıq xəbəri” ifadesi aile başçısını itiren kişiler için kullanılmakta olup, bir ailenin başsız kalması anlamına gelir.

“Qədirin vay xəbəri çoxdan alçaq daxmanı titrətmişdi”

“Bu matəm xəbəri kənddə heç nəyi dəyişmədi. Heç kəsə təsir etmədi”

“Bu səslər kimin isə, ölmüş bir adanın minacətini çəkirdi. Alçaq adamlar altında fəlakətə qapanan hansı ailənin isə başsızlıq xəbərini dağların döşünə yazırdı”

Aynı zamanda başkalarının yanında birinin ölüm haber söylendiğinde “iraq canınızdan”, “iraq bu süfredən”, “lətifəsi sizdən uzaq olsun”, “qulaqlara qurğuşun”, “uzaq eşidən qulaqlardan”, “üzünüzdən kənar yerə”, “ağılıma gələn dağlara-daşlara getsin”, “heç kəsin başına gəlməsin”, “evlerden uzaq”, “dağlara daşlara” kullanımları da mevcuttur. Bu ifadelerin kullanılmasında amaç insanları başına gelen felaketlerden korumak, uzak tutmaktır.

Ölen biri hakkında konuşurken ismi anılmaz, onun yerine “rahmetli”, “merhum”, “merhume” sözleri kullanılırdı. Ölen kişiye karşı saygılı olmak ve ruhunu incitmemek adına “toprağına ağır gelmesin”, “süngüsü depreşmesin”, “kemikleri sızlamasın”¹⁷¹ kelimeleri kullanılırdı.

Merhumun yakınlarını teselli etmek ve acısını hafifletmek için bir sıra iyi dileklerde bulunulur. “Ölümü uzaklaştırmak istercesine sizlere baki, size / sizlere ömür, Allah sana çok ömürler versin, Allah sizlere ömür versin, siz sağ olun, dağlara

¹⁷⁰ Türkmen, s. 136.

¹⁷¹ Gülmira, s. 76.

taşlara, evlere şenlik, evlerden ırak (veya uzak), başın sağ olsun, yaşı benzemesin şeklindeki güzel dileklerde bulunmak da ihmal edilmemektedir.”¹⁷²

Azerbaycan Türkçesinde “geride qalanlar sağ olsun”, “yeri behişt olsun”, “torpağısan yaşasın”, “Allah suyunu bol elesin” yaşasın” dileklerinde bulunulur.

“Allah suyunu bol elesin” tabirinin kullanımı eski inançlardan kaynaklanmıştır. Eski inanışlara göre su, ruhun saklandığı yerdir. Bu sebeple insan öldüğü zaman evde açık kalan su kapları boşaltılırdı. İnanışlara göre ölen insanın ruhu su kaplarında saklanabilir ve sudan içen insanlar hasta olurdu. Azerbaycan’ın Kabala ve Oğuz illerinde definden sonra mezarın üzerinde delik açarak su dökerdiler. Bu törenler, suyun hayat veren gücüne olan inançla ilişkilendirilmesinden kaynaklanırdı. “Allah balalarının qabağına dirilik suyu çıxarsın”, “Su qədər ömrün olsun “, “Allah suyunu bol eləsin” duaları da suyun hayat veren gücüne inançla bağlantılıydı.¹⁷³

3.2. Hastalık

Kullanıldığında üzüntü ve korkuya neden olabilecek kavramlardan biri de hastalıktır. Ölüm kadar hastalık da insanları derinden düşündürmüş, onlar arasında üzüntüye ve korkuya neden olmuştur. Eski zamanlarda hastalığın ortaya çıkma nedenleri ve tedavi yöntemleri belli olmadığından insanlar bu olayın tabiatüstü güçlerden kaynaklandığını düşünerek hastalık isimlerinin söylenilmesini tabu haline getirmişler.

Animistik düşüncenin egemen olduğu eski çağlarda insanlar, anlayamadığı bir olguyu açıklama ve aydınlatmada güçlük çekmiştir. Bu nedenle hastalıkların nedenlerini doğaüstü güçlere bağlamış, hastalıktan korunma ve tedavi yollarını büyü ve doğa-üstü güçlere (cin, peri ve şeytan vb.) inanç doğrultusunda geliştirmişler.¹⁷⁴

Bu bağlamda hayvan ve özellikle insanlarda görülen hastalıklar iki sebebe dayandırılmaktaydı. Bunlardan ilki, “insan ruhunun kötü ruhlar veya cinler tarafından çalınması veya kaçırılması”, ikincisi ise “insanın içine kötü ruh ve cinin girmesidir”.

¹⁷² Gülmira, s.77.

¹⁷³ Mehebbet Paşayeva, s. 283.

¹⁷⁴ M. Orhan Öztürk, Ruh Sağlığı ve Bozuklukları, Hekimler Yayın Birliği, Ankara, 1997, s. 2.

İnanişə görə bu demonik varlıklar insanın bedenini və ruhunu işğal edip kişiyi yutarlardı. Örneğin, halk deyışində “çalınma” adı verilen hastalığın sebebi, cinlerin kötülüğündən kaynaklı olaraq kişinin ruhunun çalınması olarak; benzer şekilde “tutarık” adı verilen hastalık, halk etimolojisine göre kişinin bedenine giren ifritin kişiyi tutması olarak açıklanmaktaydı¹⁷⁵.

“Türk halkları arasındaki inanca göre hastalık dahil toplumun başına gelen tüm felaketler yer altında yaşayan kötü tabiatlı ruhlardan kaynaklanmaktaydı. Şaman adı verilen kişiler de bu varlıklarla mücadele etmek için ilaç yapar, dua eder ve çeşitli ritmik hareketler yaparak ayin icra eder, diğer bir deyışle sağaltım yapardı.”¹⁷⁶

Eski inançlara göre şamanlar kötü ruhların kovulmasına, yani doğrudan ruhların neden olduğu hastalıkların iyileşmesini sağlarlar. Ayrıca halk şifacılarının rolünü oynarlar. Kısaca desek “Şamanizm, dünyanın, doğanın ve varlıkların ruhlar tarafından kontrolüne, tüm ruhsal faktörlerin ışıkla geçişine ve insan sağlığının korunmasına, çevresel felaketlerin önlenmesine dayanan bir faaliyet ve düşünce biçimidir”¹⁷⁷

Bu tür inançların izleri günümüze kadar görünmektedir. Örneğin 19. yüzyılın sonlarında Azerbaycan’ın Gabala bölgesinden toplanan malzemelerden atalarımızın falcıyı bazı hastalıkların tedavisinde yoğun olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu amaçla insanlar falcıya ekmek, tuz, kömür ve soğan gönderilir ve falcı bu maddelere dayanarak teşhis koyardı.

İnsanlar, nesneler, olaylar ve isimler arasında mistik bir bağlantı olduğu ve söylendiğinde ortaya çıkacağı korkusuyla bazı kavramları tabu olarak görmüşler.

Hastalıkların neden olduğu olumsuzluk ve uğursuzlukları uzaklaştırmak için belirli ifadeler kullanılır ve birtakım önlemler alınır. Azerbaycan Türkçesinde “ıraq canınızdan”, “ıraq bu süfreden”, “lätifəsi sizdən uzaq olsun”, “qulaqlara qurğuşun”, “uzaq eşidən qulaqlardan”, “üzünüzdən kənar yerə”, “ağlıma gələn dağlara-daşlara getsin”, “heç kəsin başına gəlməsin”, “evlerden uzaq”, “dağlara daşlara” ifadeleri kötü

¹⁷⁵ Çavdar, Ayşenur, “Günümüz Türk Halk Hekimliğinde İslam Öncesi Türk Tıbbının İzleri”, I. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri (İstanbul-17-19 Şubat 1988), Ankara, TTK, 1992: 309-313.

¹⁷⁶ Uraz Murat, Türk Mitolojisi, İstanbul, Düşünen Adam, 1994, s. 207.

¹⁷⁷ Nübar Həkimova, Azərbaycan xalq təbabəti: nəzəriyyə və təcrübə, Bakı, Elm və təhsil, 2015, s. 175.

hastalıklardan bahsederken kullanılırdı. Sanki bu eylem ve ifadeler kötülük güçlerini uzaklaştırarak, hastalık önleniyordu. Bu kelimeler sadece hastalık değil, aynı zamanda ölüm, kötülük ve felaket getiren olumsuz kavramlar söyləndiğinde de yaygın kullanılır.

Türkçede; maraz, dert, maraza, çor, illet, sökəllik, sayrılık, zort, yiyik; ölümcül hastalıklar için alıcı, can alıcı, alıfatma, ölet; salgın hastalıklar için kırgan (gıran, gırgan) veya kırgın, kara kıran, salım, orta ağrısı; bulaşıcı, ölümcül olmayan hastalıklar için gezargi veya gezeen, sepici, tırnık; uzun süren hastalıklar için ıngıraz, karaağrı; hafif hastalıklar için mırıngırın gibi kelimeler kullanılır. Günümüzde de kanser, AİDS, Avian Influenza (H5N1) (kuş gribi) gibi ölüme sebep olabilen hastalıklarda, hastalığın adının zikredilmesi yerine ölümcül hastalık, kötü hastalık, amansız bir hastalık ifadelerine sıkça rastlanır.¹⁷⁸

Azərbaycan Türkçesinde hastalık ve hastalanmayı ifade etmək için kullanılan kavramlar:

Hastalanmak: Özünü pis hiss etmək, biraz nasazlamaq, nasazlamaq, naxoşlamaq, keyfsiz olmaq, yorgan-döşəyə düşmək, başı yastığa enmək, kefsiz düşmək.

Hastalık: Azar, çor, məriz, bimar, naçaq, nasaz. Bu kelimelerden azar, çor, illət, məriz ağır hastalıkları ifade ederken kullanılırken; nasaz, naçaq, naxoş kelimeler ise geçici hastalıkları ifade etmek için kullanılır. Ağır hastalıklardan bahsederken isminin söylenmesi yerine “o zəhrimardandır” ifadesi kullanılır.

“Bir tərəfdən ticarət işlərinin getdikcə dolaşib zərər gətirməsi, digər tərəfdən də evinin nizamsızlığı Hacı Nəsiri azara salıb mum kimi əridirdi. (S.S. Axundov)

Yorğan-döşəyə düşdüm, mənim dərdimdən əmim arvadı işdən çıxmalı oldu. (B. Bayramov “mən ki gözəl deyildim”. s.44)

“Gec-tez başı yastığa enəcək. (Q. Xəlilov “yaşamaq istəyirəm”. S.154)

¹⁷⁸ Aylin Koç, s. 160.

Bu örneklerden insanların hastalıktan ve hasta olmaktan korkarak doğrudan hastalık kelimesinin yerine farklı kelimeler üreterek hastalık olgusunu hafifletmeye, yumuşatmaya çalıştığı kanısına varıyoruz.

Bu çalışmada amaç Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde hastalık olgusunun her iki toplumda yarattığı olumsuz etki ve bu etkini azaltmak için toplumsal olarak dile getirilen kelimeleri incelemektir. Bu sebeple konuyu en yaygın hali ile her iki Türkçede en çok yaygın olan hastalıkları göz önüne getirerek ele alacağız.

3.2.1. Kanser

Tedavisi mümkün olmayan veya tedavisi uzun süren hastalıklardan biridir. Çoğu zaman ölümle sonuçlandığı için toplumda bu hastalığın isminin olduğu gibi seslendirilmesi insanları korkutmuştur. Türkiye Türkçesinde kanser yerine; ‘eşekgummas’, ‘sınan’, ‘sınan’, ‘yemece’(‘yimece’), ‘yepeme’, ‘yeyilme’, ‘yiyiciyara’, ‘yöreme’ örtmeceleri kullanılmaktadır.¹⁷⁹

Kazak Türkçesinde kanser anlamına gelen rak (Rusça) ve obır kelimelerinin yanında atı jaman auruv “adı kötü hastalık”, beydava dert “devasız dert” de kullanılmaktadır.¹⁸⁰

Azerbaycan Türkçesinde de hastalığı ifade etmek adına Kazak Türkçesinde olduğu gibi “rak” kelimesi kullanılmaktadır ve bunun yanında “şiş”, “bədxassəli şiş”, “yad cisim”, “bədxassəli neoplazma”, “amansız xəstəlik” isimleri kullanılmaktadır.

“Şiş xəstəliyinə tutulanda həmin şişi yerdonbalan cırnağı ilə bir həftə müddətində hər gün üç dəfə cızdıqda tez sağalar”.¹⁸¹ (N. Kerimova Azərbaycan xalq tebabeti s.55)

“Səməd vurğun can üstədir. Amansız xəstəlik dahi şairi yorğan-döşəyə salıbdır”.¹⁸² (edebiyyat qezeti.s.4)

¹⁷⁹ Güngör,s.78.

¹⁸⁰Karabulut ve Ospanova, s.125.

¹⁸¹ Kerimova,s.55.

Bu hastalık Azərbaycan Türkçesinde “xərçəng” adı ile tanınır. Hastalığın isimlendirilmesi, ilk bulunduğu daha fazla dal verdiği için xərçəngə (yengeç) benzetilmiştir. Bu yüzden sivil hak kazandı. Yani “xərçəng” kelimesi aslında tıbbi olarak kullanılsa da tüm konuyu kapsamıyor. Aynı zamanda hastalığın hayvan adlı ile isimlendirilmesi insanlarda hayvanlara karşı olumsuz etki yaratmasına neden olabilir.

3.2.2. Verem

Tedavisi uzun süren hastalıklardan biridir. Geçmişte tıp gelişmediği için tedavisi mümkün olmayan hastalıklar sırasında yer almış ve ölümle sonuçlandığı için insanlar arasında bu hastalıkla ilgili bir şeyler söylemek ve konuşmak tabu olarak görülmüştür.

“Türkiye Türkçesinde çaresi bulunmadığı zamanlarda verem için ince hasatlık, adı belirsiz dert, devasız dert de denmekte idi.”¹⁸³ Ağızlarda, verem için pek çok örtülü kelime kullanılmaktadır: Adı bellisiz, adı batası, akarca, gelin-cik, güzel hastalık, güzelleme/güzelleme, güzel ağrı, ince ağrı, ince hasta- lık, ince dert, ince illeti, kel hastalık, kurudan, öpke avruu, sütçe, yılanlık¹⁸⁴ örtmece örneklerine rastlanılmaktadır.

Azərbaycan Türkçesinde verem için “dığ”, diqq”, sill (köh), tüperküz, ”göyöskürək” kelimeleri kullanılır örtük anlamda.

“Onda yaxşı olmazdımı dığ mərəzənə dair “Hava ilə müalicə “ məqaləsini bir az gödərək yazaydınız. (N.Nərimanov)

3.2.3. Cüzzam

Cüzzam, enfeksiyona bağlı olarak oluşan bir hastalıktır. Eskiden tedavisi olmayan ve halk arasında en az veba kadar bulaşmasından korkulan bir hastalık

¹⁸³ Karabulut ve Ospanova, s.125.

¹⁸⁴ Aylin Koç, s.79.

olmuştur. Bulaşıcı olduğu korkusuyla bu hastalığı taşıyan kişiler toplumdan uzaklaştırılmıştır. Halk arasında miskin hastalığı olarak da tanınır.

“Miskin” sözcüğünün “aciz, zavallı” anlamına gelmesi gösteriyor ki, insanları korkutan bu hastalığa yakalananlara karşı toplumda acıma duygusu da vardı. Ciltte oluşturduğu görüntü itibarıyla da alaten denmesinde ise şekil ve görüntü ön plana çıkmaktadır.¹⁸⁵Türkiye Türkçesinde Cüzzam hastalığı halk arasında baba, cudam, dönük, kötü yara, yenirce gibi kelimelerle de ifade edilir.¹⁸⁶

Azerbaycan Türkçesinde bu hastalık için “ala” (ciltte oluşturduğu görüntüden dolayı), “yeyilmə”, “miskin” gibi örtücü ifadeler kullanılmıştır.

3.2.4. Lohusa Humması

Hurafe ve korkudan kaynaklanan bir hastalık olarak albastı adı ile tanınır. Doğum sırasında temizliğe dikkat edilmemesi yüzünden lohusanın yakalandığı bir hastalık olarak bilinir. Bu hastalığın ortaya çıkmasıyla ilgili birçok inançlar mevcuttur. İnanca göre, lohusalara kötü bir ruhun musallat olması inancı Çin seddinden Akdeniz kıyılarına, Kuzey Buz denizinden Hindistan’a kadar yayılmış Türk folklor ve hurafelerinde yaşamaktadır. Aynı ruh Anadolu Türk hurafelerinde de önemli bir yere sahiptir. Bazen tek başına kalan lohusanın yanına peri kızları gelerek ciğerini alır giderler ve bu suretle lohusayı al basar. Lohusanın ciğerini alıp suya bırakırsa lohusa ölür. Hurafeye göre alkarısı tüfek sesinden, ocaklı adamlardan, demirden ve kırmızı renkten korkar. Bunun içindir ki lohusa yatakta iken başına beyaz yaşmak ve kırmızı tül bağlarlar, lohusaya kırmızı altın takarlar, lohusaya kırmızı şeker hediye götürürler.¹⁸⁷ Halk arasında alkarısına kara basma veya karabasan da denilir.¹⁸⁸

Azerbaycan Türkçesinde “hal”, “hal anası” olarak bilinirdi. Eski Azerbaycan inançlarında “hal” veya “hal karısı” insan ırkının büyümesini engelleyen kötü ruh olarak görülürdü. Halk arasındaki inançlara göre biri ona rastlarsa saç örgüsünü veya

¹⁸⁵ Gulmira, s.84.

¹⁸⁶ Koç, .s.5.

¹⁸⁷Gülmira Ospanova, s. 91.

¹⁸⁸Gülmira Ospanova, s. 91.

parmağını kesip eve getirmesi gerekiyordu. Kutsal kabul edilir ve Kuran ile birlikte muhafaza edilirdi. Herhangi bir kadın o evde özgür olacaksa, Alpabın kesilmiş örgüsü veya parmağı kadının başının altına konarak çocuğa zarar vermemesi sağlanırdı¹⁸⁹. Bazen de metal “hal” ile mücadelede bir araç olarak kullanılır, “Hal” ları kovmak ve doğumu kolaylaştırmak amacı ile bakır kapları birbirine vurmak, suyu kılınçlamak ve metal aletler yerleştiriliyordu.¹⁹⁰

3.2.5. Veba

Tarihte insanlara zarar veren en korkunç hastalıklardan biri olmuştur. Ciddi bir bakteriyel enfeksiyondur. “Kara veba” adı ile de tanınmıştır. “Yersinia pestis” olarak bilinen bakterilerin neden olduğu bir hastalık ve genel olarak hayvanlarda bulunur. Geçmişte sayısız ölümlere neden olduğundan insanlar arasında korkuya neden olmuş olan bu hastalık artık günümüzde antibiyotiklerin gelişmesi ile yok olmağa başlamıştır. Halk arasında “kara ölüm” olarak bilinen veba yerine: Kırran, yumrucak, baba gibi. Baba kelimesi aynı zamandan bedduada da kullanılır: Elinde kolunda babalar çıksın gibi.¹⁹¹

Azerbaycan Türkçesinde bu hastalığa “mavi ölüm” de adlanır. Hastalığın bu şekilde adlandırılmasının nedeni bu hastalıktan ölen insanlar, büyük miktarda vücut sıvısı kaybettikleri için mavi bir cilt yelpazesine sahip olmalarıdır. Halk arasında bu hastalık için veba yerine “ovma” kelimesi de kullanılmıştır.

3.2.6. İshal ve Kabızlık

Toplum içinde söylenilmesi ayıp olarak görülen hastalıklardan biridir. Bu hastalık isimlerinin doğrudan söylenmesi insan arasında utanmaya neden olduğu için bir sıra örtük ifadelerin kullanılması tercih edilmektedir.

¹⁸⁹ Nübar Kerimova, s. 259.

¹⁹⁰ Nübar Kerimova, s. 257.

¹⁹¹ Aylin Koç, s.4.

Azerbaycan Türkçesinde ishal için; “ayaqyoluna düşmək”, “qarnı işləmək” kabızlık için “qarnı bağlanmaq”, “midesi işləmemək”, “qarnı berkimek” örtmece ifadeleri kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ise ishal “amel”, “bozgun”, “it sürme”, “peklik” gibi sözcükler kullanılmaktadır. İshal olmak ise bağırsakları bozulmak, amel olmak, içi gitmek / sürmek, karnı gitmek / sürmek, sürgün gitmek / olmak, ötürmek, bulgur çıkarmak, Çaka yollu makineyi bozmak, motoru bozmak, dibi tutmamak şeklinde, ishali olan anlamında ishali, ötürüklü¹⁹²

3.2.7. Epilepsi

Bazı hastalık adlandırmalarının korku, hurafe ve inançlara dayalı olduğu görülür. Epilepsi ya da sara hastalığı olarak adlandırılan hastalık bu kategoriye dâhil edilir. Kısa süreli beyin fonksiyonu bozukluğuna dayanan nöbetler hâlinde tekrarlanan bu hastalığın halk arasında cin çarpmasından ve büyüden kaynaklandığına inanılır. Bunun için hastalığı sağıltmak niyetiyle dualar okumak, muska yaptırmak, türbeleri ziyaret etmek gibi yollara başvurulur. Ayrıca, sara hastalığının yerine çeşitli örtülü ifadeler kullanılır: al basma, bayılma, cin çarpması, dışarlık, eser ~ eserge, koyanavrul, tatalga ~ tutak ~ tatalık ~ tutar ~ tutarak ~ tutarı ~ tutarık, uğrak, yellenme vs.¹⁹³

Bu hastalık birçok kelime ile adlandırılmıştır. Azerbaycan Türkçesinde hastalığın semptomlarından kaynaklanarak “ürekgetmə”, “qıcolma”, “titrəmə” kimi ifadeler kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra hastalığın bıraktığı etkini belirten “iztirablı əziyyəət”, “pis xəstəlik”, “qara zəiflik” adlandırmaları da epilepsi kelimesi yerine kullanılan örtük ifadedir.

Eski inançlarda bu hastalığın kötü ruhların sebebiyet verdiğine dair inançlardan kaynaklı olarak halk arasında “şeytan xəstəliyi” kelimesi de kullanılmıştır. Bunun

¹⁹² Gülmira Ospanova, s. 91.

¹⁹³ Aylin Koç, .s. 89.

yanısıra “Herkules xəstəliyi”, “ Məsihin cəzası”, “ay xəstəliyi” kullanımları da eski inançların izleri olarak günümüze kadar kalmıştır.

3.2.8. Raşitizm ve Felç

Felç, sinir dokularındaki bozukluklardan kaynaklanan bir hastalık olup, vücuttaki hareketsizlik ve hissizliktir. Türkiye Türkçesinde, bu hastalığa nüzul, inme veya selamünkavlen¹⁹⁴denmektedir. “Felç olmak” anlamında inme inmek, üstüne uğramak, selamünkavlen gelmek, felç dokunmak, felçli yerine “inmeli”, “nüzüllü” örtülü ifadeleri kullanılır.¹⁹⁵

Azerbaycan Türkçesinde bu hastalık “iflic”, “insult” ve Ruscadan alınan “paralic” isimleri ile anılmaktadır. Bu kelimelerden en çok yaygın olanı “paralic” ifadesidir. “İfliç” kelimesi ise çok az kullanılan bir kelime olup, söylendiğinde daha ağır etki yaratmaktadır. Hastalığı dolaylı ve üstü örtülü şekilde ifade etmek adına “qara vurğun” ifadesi de kullanılır.

Raşitizm, çocuklarda görülen bir hastalık olup, D vitamini eksikliğinden kaynaklanır. Azerbaycan Türkçesinde bu hastalık “sümük xəstəliyi” olarak da bilinir. Bu hastalık halk arasında “gəvəş” örtmece kelimesi ile ifade olunur.

Raşitizm hastalığı için ağızlarda değiştirme kelimesi kullanılır. Değiştirme, sağlam bir çocuğun birdenbire zayıflayarak tanınmayacak hale gelmesidir. Bu durumda, değiştirme kelimesi örtmece bir kelime olup, inanca dayalı bir adlandırma örneğidir. Şeytanın çocuğu değiştirdiğine inanılır. Bu sebeple, şeytanı çocuğun odasından uzaklaştırmak ve def etmek üzere, çocuk yalnız bırakılmamaya çalışılır, çocuğun odasına kırmızı et veya süpürge gibi şeyler konulur. İnanışlara göre, şeytan çarpmasıyla olduğu- na inanılan, çırpınma ve seğirme belirtileri de gösteren bir çeşit sinir hastalığı olan erişik inanca, korkuya dayalı adlandırmalardandır.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Gülmira Ospanova, s. 88.

¹⁹⁵ Ospanoav, s. 88.

¹⁹⁶ Aylin Koç, s. 81.

3.2.9. Bedensel Kusurları İfade Eden Örtmeceler.

İnsanların psikolojik olarak olumsuz etkilememek ve rencide etmemek için bir sıra ifadeler kullanılır. Bu sözcüklerin bir kısmı fiziksel kusurları ifade eden sözcüklerdir. Türkiye Türkçesi ve bir sıra Türk lehçelerinde bedensel kusurlardan bahs ederken engel, özür(qusur), kısıtlı(məhdut) gibi kelimelerin kullanımı görülmektedir.

Bu kavramı ifade etmek için Türkiye Türkçesinde özürlü, engelli, handicap, oturak, Azərbaycan Türkçesinde qüsür, əlil, fiziki imkanları məhdut kullanımları mevcuttur.

Kazak Türkçesinde engelli “mugedek” ve imkanları kısıtlı insan anlamında ise “mümkünşiligi şektevli jan” kelimeleri kullanılmaktadır. Aynı türden söz Rusçada çelovek s ograniçennoy vozmojnostyu “engeli olan insan” şeklindedir.¹⁹⁷

Bedensel kusurları olan kişilerin kusurlarını doğrudan söyleyerek onları üzmemek adına bir sıra örtük ifadeler kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde:

Görmeyen biri için “kör” kelimesi yerine “görme engelli”, “görme yetersizliği olan”, “görme özürlü”, “görme güçlüğü olan”, kar kelimesi yerine “işitme engelli”, iyi duymayan biri için, kulağı ağır işitmek, ağır işitmek, ağır duymak, dilsiz yerine konuşma engelli, konuşma özürlü, dili kapalı, lal, Şaşı gözler yerine Şehla ve Şaşı bakmak yerine şehla bakmak¹⁹⁸ kelimeleri kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde bu kavram için “ gözlərinə ağ dolmaq”, “ dünya işığına həsrət qalıb” kişinin körlüğünü belirtmekden dolayı az görüyor,çokta iyi görmüyor anlamına gelen “pis görən” ,”zəif görən” ifadelerin kullanımı mevcuttur.Kar “qulağı batmaq”, dilsiz yerine “danışma əngəlli” ,”nitqi qüsurlu”, peltek yerine “dilişirin”, deli yerine “ağıldan az, kəmsər,kəmşüür”,topal yerine “axsaq”, “ayağını çəkir”,”taytaq”,”yemsək” kelimelerinin kullanılması bu tür örtmece örneklerindendir.

¹⁹⁷Karabulut ve Ospanova, s.125.

¹⁹⁸ Gülmira,s.95.

“Tez-tez danışır, dili də şirindir, “r” səsinə gətirə bilmir, yarıma yağım deyir. Bu onun ifadəsini pozmur, daha da şirinləşdirir.” (MirCəlal, Seçilmiş Əsərləri, 1.Cilt, Bakı, 2008, s.36)

Sakat üçün özürlü, engelli, handikap, oturak keliməsi istifadə edilməkdədir. Fəqət sakat keliməsi yerinə örtməcəli istifadə edilən “özürlü” keliməsi zamanla sakat keliməsindən daha aşağılayıcı istifadə edilən kəlməyə çevrilmişdir. Bunun yerinə yeni bir örtmece olan “engelli” keliməsi istifadə edilməyə başlamışdır. Bu da göstərir ki örtmece kəlimələr zamanla örttdikləri əsl kəlimənin kəbəlliyini təkrar üstlənməyə başlarlar və yeni bir örtmece işləməyə ehtiyac duyarlar.¹⁹⁹

Azərbaycan Türkçəsində sakat keliməsi üçün qüsur, əlil, fiziki imkanları məhduf ifadəsi istifadə edilir.

Bu kəlimələr olduğu gibi söyləndikdə kəbə və insanları olumsuz olaraq təkilədikindən fərqli kəlimələrlə yer dəyişdirməsi cəmləmdə daha hoş qarşılanmışdır. Bu səbəblə zamanla örtmeceyə başvurma istəyi ortaya çıkmışdır.

3.2.10. Bədənsəl Özəlliklərdən Bəhsəderkən İstətilən Örtməcələr

Cəmləmdəki kimi insanların fiziksəl açıdan gözəl və ya çirkin olmalarıyla ilgili doğru dan cümlələr kurmaq hoş qarşılanmayabilir. Bu gibi durumlarda da sıklıkla örtmeceyə başvurulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zayıflık, şişmanlık, yüz güzelliği veya çirkinliği, fiziki güzellik veya çirkinlik vb. özellikler örtmeceyle ifade edilebilir.

Türkiye'de hafif kilolu insanlardan söz edilirken “balık etli”, “etine dolgun” vb. örtməcələr kullanılabilir. Çok kilolu insanlardan söz edilirken “balon”, “balina”, “ayı” gibi örtməcələr kullanılabilir ki bunlar kötü adlandırma sayılabilir. Yine bu örneklerde dikkati çeken bir diğer durum kilolu insanlardan söz edilirken hayvan benzetmeleri yapılmasıdır.

¹⁹⁹ Demirci, s. 31.

Azerbaycan Türkçesinde hafif kilolu insanlar için, “cantıraq”, “dolğun”, “dolu bedənli”, “pota”, “tosqun”, “tumbul”, ifadeleri kullanılabilir. Çok kilolu insanlardan söz edilirken “dıbırçəllək”, “yoğun” gibi ifadelerin kullanımı mevcuttur ki bu kullanımlar daha çok olumsuz anlamdadır.

“Dıbırçəllək” – Dıbbər(Qazax)-gödək boy. Dıbıq (bakı)-balaca anlamında kullanılmaktadır.”Çəllək”- yastıdıbli, ortası enli, tahtadan hazırlanmış iri kaptır.

Kilo almak anlamında “yağlanmaq”, “Əmələ gəlmək”, “cana gəlmək”, “Ətlənmək” gibi kullanımlar görülmektedir. Zayıf insanlar için, “bir deri bir kemik”, “çəlimsiz”, “cılız”, “sıska”, “ətsiz yağsız”, “cansız” gibi ifadeler kullanılabilir. Bu örtmecelerden “bir deri bir kemik”, “çəlimsiz”, “sıska”, “cılız” gibi sözcükler Türkiye Türkçesinde de kullanılmaktadır.

Diğer Türk lehçelerinde de bu gibi benzer örtmece örneklerinin kullanımı görülmektedir.

Hakas Türkçesinde şişmanlığı bildiren “simıs” veya “ço:n” kelimeleri yerine “ittig” etli, fazla kilo almak yerine “simirerge” veya “ço:nnap pararğa” şişmanlamak, “ittenerge” etlenmek anlamını ifade eden kelimeler kullanılmaktadır. Zayıf kelimesi yerine “ararğa”, “turirge”, “türep pararğa” sözcükleri kullanılmaktadır ki, bu kelimelerden “ararğa” insan ve hayvan için kullanılan tarafsız bir kelime olduğu halde “türirge”, “türep pararğa” daha çok insanlar için kullanılmaktadır.²⁰⁰

Tuva Türkçesinde kiloyu belirtmek için todug “tok”, ızır “toplu, sağlam”, ızır-çaagay “derli toplu, güzel”, semis- şırak “şişman, güçlü”, zayıflık anlamında ise “söök”, “çinçe” ince”, “şilgedek”²⁰¹ incecik sözcükleri kullanılmaktadır.

3.3. Kadınla İlgili Örtmece Sözler

Eskiden beri kadınla ilgili birçok araştırma yapılmış, kadının aile içindeki yeri, sosyal konumu, psikolojik yönü, din açısından yerini belirlemeye çalışan bilim dalları

²⁰⁰ Killi, s. 162.

²⁰¹ Aygulya Chuldum-Ool, Tuva Türkçesinde Tabu ve Örtmece Sözler, Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 50.

olmuştur. Antropolojik, psikolojik, ideolojik ve mitolojik açıdan söz konusu olan kadının toplumdaki yeri ve durumu toplumdaki düzene göre değişmektedir.²⁰²

Kadınla ilgili oluşan tabular onun aile içindeki konumuna daha çok yansımıştır. Bu çalışmada Türk kültüründe kadının aile içindeki yeri ve kadınla ilgili kullanılan örtmece kelimeleri ele alacağız.

Türkçe sözlükte kadın “Erişkin dişi insan, erkek veya adam karşıtı”²⁰³ şeklinde tanımlanmıştır. Güden, kadın sözünün erkek sözüne paralel sözcük olmasına rağmen, bunun bir aşağılama sözcüğüymüş gibi bu kelimenin yerine bayan, hanım, hanımefendi gibi alternatiflerin üretilmesinin nedenini kadın bedeninin toplum tarafından “cinsel obje” olarak görülmesine bağlamıştır.²⁰⁴

Türköne, Osmanlı dönemindeki kadının konumu ve statüsü ile Eski Türklerdeki kadının konumu ve statüsünü karşılaştırarak, birçok farklılıklar bulunduğunu belirtmiştir. İslamiyet’ten önce kadınların erkeklerle aynı konumlara ve rollere sahip olduğunu, kadınlara karşı duyulan sevgi ve saygının daha çok olduğunu bildirmiştir. Fakat göçebe hayat tarzından yerleşik hayat tarzına geçmekle beraber, İslam dininin kabul edilmesi, kadınların sosyal yaşam içinde cinsel iş bölümlerinde farklılık yaratmıştır.

Toplum içinde yapılan bu iş bölümü nedeniyle ataerkil düzen daha öne çıkmış, erkek otoritesinin hâkim olduğu bir topluma gelinmiştir. İslam dininin kabul edilmesi ve yerleşik hayatı benimsemesi, İslam’dan önce göçebe hayat süren Türklerin cinsiyet ilişkileri ve algıları farklılık göstermektedir.²⁰⁵

Toplumda kadınla erkek arasındaki cinsiyet ayrımcılığı, kadınların cinsel obje olarak görülmesi, biyolojik farklılıklardan kaynaklanarak kadınların zayıf ve güçsüz olarak görülmesi, kadınların toplumdaki yerini etkilemiştir. Bu nedenlerden dolayı toplumda kadını ifade eden farklı kelimeler dile yansımıştır.

²⁰² Şirin Tekeli, Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat, Birikim Yay., İstanbul 1982, s. 32.

²⁰³ TS: 1027

²⁰⁴ Menekşe Pınar Güden, “Dilde Cinsiyet Ayrımcılığı: Türkçe’nin İçerdiği Eril ve Dişil İfadeler Bakımından İncelenmesi”, İstanbul Üniversitesi SBE, Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2006 (Yüksek Lisans Tezi), s. 35.

²⁰⁵ Mualla Türköne, Eski Türk Toplumunda Cinsiyet Kültürü, Ark Yay., Ankara, 1995, s. 14.

Toplumda eskiden kadına karşı olan tutumları kız çocuklarına verilen isimlerden görmek mümkündür. Özellikle Azerbaycanda İnkılaptan önceki dönemlerde kız çocuklar arasında “Yeter”, “Qızıyeter”, “Qızbəst”, “Bəsti”, “Gərəksiz”, “Kifayət”, “Yarıtılmaz”, “Kifayət”, “Qarabaxt” vb. isimler yaygın kullanılmakta idi. Bu da o dönemlerde kadına karşı verilen değerle ilgili dile yansımıştır. Ancak zamanla toplumun medeni, içtimai gelişimi bu kullanımların önüne geçmiş, kadına verilen değer arttıkça ona karşı kullanılan kötü, aşağılama anlamı içeren sözcükler de zamanla yerini daha güzel ifadelere bırakmıştır.

Kadın kelimesi için Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde birçok farklı kelime kullanılmıştır. “Kadını kasteden onlarca tabir arasında cinsilatif en güzellerinden biridir denilebilir. İnsanlığın en hoş ve güzel yaratılan cinsi şeklinde kadını yücelten bu tabir onun değer ve önemini de vurgulamaktadır.”²⁰⁶ Bu kavram için Azerbaycan Türkçesinde “zerif cins”, “zərif cinsin nümayəndəsi” tabirleri kullanılmaktadır.

Anadolu ağızlarında kadın: saç kesik, un evine indiren, ev bekçisi, çorbacı, kaşık çalan, evuşağı, küldöken, kömür döken, sergen karıştıran, uzun donlu, teketek²⁰⁷ sözcükleri ile tanımlanmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde kadın için “arvad”, “əyal”, “həyat yoldaşı”, “xatın”, “külfət”, “qarı”, “ömür yoldaşı”, “yastıq yoldaşı”, “zənən”, “uruq”, “ev”, “fəmilə”, “əhli-əyal” kelimeleri kullanılır. Bu sözcüklerden “arvad” ve “qarı” kaba, nazik olmayan bir kelime olarak tercih edilmemektedir.

Eski Türk toplumunda eşi tarafından kadın isminin başka yerlerde ve yüksek sesle söylemesi utanç verici hakaret olarak algılanırdı. Aynı zamanda kadında eşinin ismini söylerken farklı kelimelere başvurmaya mecburdu. Kültürel olarak bu isimlerin doğrudan söylenilmesi etik normlara uygun değildi. Bu sebeple insanlar yeni adlandırma şekilleri ararken farklı örtmece örneklerinin ortaya çıkmasına neden olmuşlar. Azerbaycan Türkçesinde bu sebeple kadın için:

²⁰⁶ Gülmira Ospanova, s. 100

²⁰⁷ Hülya Pilancı, “Anadolu Ağızlarında Kadın İçin Kullanılan Sözcükler Üzerine Bir İnceleme”, Kadın / Woman 2000 Kadın Araştırmaları Dergisi, Journal for Woman Studies, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Cilt 3, Sayı 2, Kıbrıs 2002, s. 72.

“Bizim külfətimiz”, “uşaqların anası”, “filankəsin anası”, “filankəsin qızı”, “əhli xanəm” v.b kelimeleri kullanılır. Aynı zamanda kadının da eşi için “ uşaqların atası”, “evin böyüyü”, “evin sahibi”, bazı durumlarda “o” zamiriyle adlandırdı.

Bu bacı, Seyid Mirişin qızıdır. Hacı Atakişinin dargası Abbasəlinin külfətidir. (Ə.Abbasov. Zəngəzur, 1.kitap, səh,75).

Bugün, sabah sahibim gələcək, yığışib başqa kəndə gedəcəyik.(Ə.Abbasov. Zəngəzur, 1.kitap, səh,59).

Molla, əvvəlcə məndən uşaqların anasına salam yaz -dedi. (A.Şaiq.Seçilmiş eserləri .B..1955.səh.324)

Məni evimdən- eşiymdən dərbədən eyləyən övladdır. Sizdən eyib olmasın o kənddə bir kəsiyimiz var, əri döyüb incidir. Gedirəm onu götürüb evimə aparam.(Ə.Abbasov.Zəngəzur,2 kitab,səh,208.)

Bu örnekler 19 – 20’ci asrın başlarında kullanan örtmece kelimelerdir. Bu örtmeceler, halkın kültürel yaşamının ve ilkel düşünce tarzının değişmesi nedeniyle artık arkaikleşmiş ve yerini “heyat yoldaşı”, “ömür gün yoldaşı” gibi güzel adlandırmalara bırakmıştır.

3.3.1. Gebelik

Toplumda söylenmesi ayıp olarak görülen kavramlardan biri gebelik ve doğumla ilgilidir. Bu sebeple gebe sözcüğü yerine çeşitli sözcükler türetilmiştir. Bu kelimenin yerine farklı örtük kelimelerin kullanılması birçok nedenlerden kaynaklanmıştır. “Gebe anlamındaki sözcüklerin sayıca çok olmasının bir nedeni utanma olmalıdır. Gebelik, cinselliği çağrıştırdığından gebe anlamında farklı sözcükler türetilme yoluna gidilmiştir. Böylece örtmece sözler türetilmiştir. Belki de Türkiye Türkçesinde Türkçe gebe sözcüğü yerine daha çok Arapça kökenli hamile sözünün kullanılmasının nedeni budur.”²⁰⁸

²⁰⁸ Engin Çetin, “Türkçede Gebelere Ad Verme Yolları”, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 3/3 Spring, 2008, p. 205.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde gebelik ve doğumla ilgili kullanılan çok sayıda örtmece söz mevcuttur. Bu çalışmada her iki Türkçede kullanılan benzer ve farklı kelimeleri ele alacağız.

Yüklü: Kelime birçok Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Gebe anlamında kullanılan en yaygın sözcüklerden biridir. Kelime olarak bir şeyi taşıyan anlamına gelmektedir. Annenin bebeği taşıması da yük taşımaya benzetilmiştir. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde yüklü, üzeri yüklü, Kazak Türkçesinde “jükti”, Kırgız Türkçesinde” cüktüü”, Nogay Türkçesinde” yüklü”, Tatar Türkçesinde “yöklê”, Başkurt Türkçesinde “yöklö”, Kırım Tatarcasında “yüklü”²⁰⁹ olarak geçmektedir.

Ağır ayak: Hamile kadının ağır hareketlerinden kaynaklanarak türeyen bir örtmece türüdür. Azerbaycan Türkçesinde ağırayaq, ayağı ağır, Türkiye Türkçesinde ağır ayak şeklinde kullanılmaktadır.”Nogay Türkçesinde avır ayaklı, Başkurt Türkçesinde ayır ayaklı, ayrırlı, Kırım Tatarcasında ağır ayaklı, Tatar Türkçesinde avırlı, Yakut Türkçesinde ıaraxan”²¹⁰, Hakas Türkçesinde aar pol parağ’a “ağırlaşmak”, “hamile” anlamında azaxxa aar “ayağı ağır”²¹¹, Kazak Türkçesinde ayağı avır “ayağı ağır” hamile, ayağı avırlav “ayağı ağırlaşmak” hamile kalmak²¹² kullanılmaktadır.

Boylu: Kelime Azerbaycan Türkçesinde boylu, boyu dolu, boyuna uşaq düşmek. Kırgızca’da kullanılan boyunda bar, Hakasçadaki pozunda bar, Kazakçadaki eki kabat, Özbekgedeki ikkikat bu kelime ile aynı anlama gelmektedir²¹³

Aylı: Zaman kavramına dayalı örtmece türüdür. Aylı ve aylı günlü Şeklinde kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde “ayın-günün içindədir”, “ayı günü geçmiş” şeklinde kullanımı da mevcuttur. “Doğurması zaman olarak belirgin olan (kişi)”

²⁰⁹ (Altaylı, II, s. 1265; (Türk Lehçeleri Sözlüğü, gebe md. www.tdk.gov.tr; Koç, Bayniyazov ve Baskapan, s. 189; K.K. Yudahin, Kırgızca-Türkçe Sözlük, 1998, s. 236; Baskakov, s. 43; Ganiyev, s. 123; Russko-Bağkirskiy Slovar”, s. 49; Üseinov, s. 290), bk. Çetin, s. 199.

²¹⁰ (Altaylı, s. 16, 69; Emir Necipoviç Necip, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü (Çev. Öklil Kurban), TDK Yay., Ankara 1995, s. 122; N.A. Baskakov, Russko-Nogayskiy Slovar”, Moskva 1956, s. 43; Russko-Bağkirskiy Slovar”, Ėzdatel”stvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1964, s. 49; S.M. Üseinov, Kırımtatarca-Rusça Lügat, Simferepol 2005, s. 290; Sevortyan, 1974, s. 85, Fuat Ganiyev, Rifkat Ahmet’yanov ve Halil Açıkgöz, Tatarça Törekçe Sözlük, Tatarca Türkçe Sözlük, Ėnsan Yayınevi, Kazan-Moskova 1997, s. 19; Yuriy Vasilyev, Türkçe-Sahaca (Yakutça) Sözlük, TDK Yay., Ankara 1995, s. 107), bk. Çetin, s. 191-192.

²¹¹ (Butanayev, s. 15), bk. Killi, s. 60.

²¹² Ospanova, s. 109.

²¹³ Çetin, s.198.

anlamına gelen sözcük, Türkiye Türkçesi ağızları dışında Kumuk Türkçesinde kullanılmaktadır²¹⁴.

İki canlı: Kelime Azerbaycan Türkçesinde ikicanlı, Türkiye Türkçesinde iki canlı olarak kullanılmaktadır.” Bu kelimeler Özbekçedeki ikkikat, Kazakçadaki eki kabat, Kırgızca’daki koş boylu biçiminde kullanılan sözcüklere kuruluş ve anlam açısından benzemektedir.”²¹⁵

Boğaz: Genellikle hayvanlar için kullanılır. Kavram çoğunlukla hayvanlar için kullanılsa da gebe kadın anlamında kullanımı da görülmektedir. Oğuz Kağan Destanı’nda peri kızının gebe olması töl boğaz boldı olarak geçmiştir.²¹⁶ Azerbaycan Türkçesinde gebe kadın anlamında kullanımı mevcuttur. Ancak bu kavram kadına ait edildiğinde güzel adlandırma olarak görülmez, kötü adlandırma veya tabu olarak ortaya çıkar.

Bu örtmece örneklerinden başka Azerbaycan Türkçesinde “ana olmağa hazırlaşmaq”, Türkiye Türkçesinde “anne adayı olmak” ifadeleri bu süreci anlatan dolaylı kullanımlardır. Yukarıda ele aldığımız ortak kullanımlar dışında bazı örneklerde mevcuttur ki Türkiye Türkçesinde kullanımı görülmemektedir. Örneğin, uşağa qalmaq, ağzı dadsız olmaq, gümanlı, qəfəsi dolu, həmlı.

3.3.2. Doğumla İlgili Örtmeceler

Dünyaya gelişini bir hayat yolculuğunun başlangıcı, göçüp gitmeyi ise yolculuğun son bulması gibi gören insanoğlu bu kavramları güzel bir şekilde dile getirmek adına farklı kullanımlar bulmuştur. Doğulmak kelimesi yerine Türkiye Türkçesinde gözlerini dünyaya açmak, gözlerini bu dünyaya açmak, dünyaya gelmek, bu aleme gelmek, dünyaya ilk merhabasını çekmek, dünyaya merhaba demek.²¹⁷

²¹⁴ (Z.Z. Bamatova, Kumısko-Russkiy Slovar“, Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR, Institut Istorii, Yazıkı i Literaturı, Moskva 1969, s. 33), bk. Çetin, s. 192.

²¹⁵ Çetin, s. 197.

²¹⁶ Ergin Muharrem Dede Korkut Kitabı II, Türk DilKurumu Yayınları, Ankara, 1991,s. 55.

²¹⁷ Ospanova s,113

Azərbaycan Türkçesinde dünyaya göz açmaq, dünyaya gəlmək, cahana gəlmək, təvəllüd etmək, zühür olmaq, sözləri kulanılmaktadır. Bu örtmece örneklerinden “dünyaya gelmek”, “dünyaya gözlerini açmaq” başvuru en yaygın örtmece örneklerindendir.

“Bəzən mənə elə gəlirdi ki, onun üzündəki bulud, keçirdiyi ağır günlərin qurbanıdır. Axı, o, dünyaya gəldiyi zamandan xoş bir gün görməmişdi.”²¹⁸

“İnsanoğlu bu aləmə göz açdığı gündən bəri; Azadlığın məşəliə qurban olmuş pərvanəyə.”²¹⁹

“Necə ki sən zühur oldun anadan; Mən gülə bilmədim bu qəmxanadan.”

Gebe kadının doğum sancısı ağrısı tutmaq, “ağrı çəkmək” kelimeleri ile dile getirilmişdir. Doğurmaq keliməsi yerinə isə Her iki Türkçədə kullanılan “dünyaya getirmək” örtmece sözcüğü kullanılmışdır. Hamile kadının bebiğini taşıması yükə benzetildiyi için gebe anlamında kullanılan yüklü sözünün aksine olaraq doğum yapmak, bu yükten kurtulmaq gibi algılanmışdır. Azərbaycan Türkçesinde bu anlamda “azad olmaq”, “yükünü yerə qoymaq”, “salamat qurtaqlmaq”, “vəzi həml eləmək”, “dar köynəkdən qurtulmaq”, “Bari-həmlini yerə qoymaq” örtülü ifadeleri kullanılmışdır.

“Günler keçdi, həftələr dolandı. Doqquz ay, doqquz gün, doqquz saat, doqquz dəqiqə, doqquz saniyə tamam oldu. Şıx oğlunun həyat yoldaşı yükünü yerə qoydu.”²²⁰

²¹⁸ Mirzə İbrahimov, Seçilmiş Əsərləri, Bakı 2005, s16

²¹⁹ Səməd Vurğun, seçilmiş Əsərləri, Şərq-Qərb nəşriyatı, Bakı 2005, s 161

²²⁰ Həsən Mirzəyev, Dərələyəz Folkloru, Bakı, Elm, s.201.

3.4. Din Bağlantılı Örtmece Sözler

Tabu olgusunun doğrudan dini inançlar ve hurafelerle ilgili olduğunu söyleyebiliriz. İnsan varoluşundan bugüne kadar ilahi güçlere inanarak yaşamıştır. Kadim zamanlardan insanlar hastalıkları, doğa olaylarını ve yaşamlarında nedenlerini çözemedikleri olayları doğaüstü güçlerle ilişkilendirmişler. Bu sebeple din bağlantılı örtmecelerin ortaya çıkışının başlıca nedenlerinden birini korkudan kaynaklanmışsa, diğer nedenlerden biri bu inanışlara olan saygıdan gelmektedir.

Doğal olarak insanlarda korku yaratan bu inançlar zamanla toplumda farklı kelimelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tanrı, peygamber, şeytan, cin vs. korku yaratan ve tabu sayılan, korkulan bu konular zamanla insanlarda bu kavramlara güzel ad bulma eğilimi yaratmakta ve bu da birçok yeni kelimelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu kavramlardan biri “Tanrı” ile ilgilidir. Genel olarak baktığımızda bütün din ve inançlarda Tanrı çeşitli adlarla anılmıştır. Örneğin, Tanrı yerine Latince İncil’de pater, Grekçede pater ve bunlardan çevrilmiş olan Gotçasında da atta “baba”²²¹, Yahudiler “master”, “sahip” veya Yahova sesiyle fonetik bağlantısı olmayan Adonai ve Eloim²²², İngilizlerin lord “sahip”, Fransızların seigneur “efendi”²²³ kullanımları görülmektedir. Hristiyanlık ve Yahudilikte Tanrının ismini dinsel ve resmi merasimlerin dışında kullanılması profan/kutsala saygısızlık olarak algılanmış ve günah sayılmıştır²²⁴.

İslam dininde de Allah’ın adı hiçbir yerde anılmaz. Allah’ın gerçek adı bilinmez; bunun yerine o Rahman “esirgeyici”, Rahim “bağışlayıcı”, Rab, Mevla, Hüda “sahip, efendi”, Rauf, Şefik “merhametli”, Hak Teala “inkarı mümkün olmayan yüksek varlık”, Cenab-ı Hak “inkarı mümkün olmayan varlık”, Halik-i Azam “büyük yaratıcı”, Hâlik-i Lemyezel “ebedî yaratıcı” gibi güzel isimlerle zikredilir.”²²⁵

²²¹ Necip Üçok, Genel Dilbilim, Sakarya Basımevi, Ankara 1947, s. 31-32.

²²² Demirci, s. 25.

²²³ (Ullman, s. 205), bk. Özyıldırım, s. 16

²²⁴ FROMKIN, Victoria and RODMAN, Robert (1993), An Introduction to Language, Harcourt Bra- ce College Publisher, s. 303.

²²⁵ Üçok, s. 31-32.

Diğer Türk halklarında da Tanrı'yı farklı isimlerle anmak mevcuttur. Örneğin, Özbek Türkçesinde "Xudo", Altay ve Şor Türklerinin mitolojisinde bir Tanrı olan Ülgen için Aydın, Yıldırım, Taşıyıcı, Güneş ve Ayı Hareket Ettiren, Mavi, Zengin vs. şeklindeki adlandırmaları görmek mümkündür.²²⁶ Kazak Türklerinin de Tanrı'ya seslenirken O, jasağan! "Ey Yaradan!"; O, jasağan iyem! "Ey Yaradan sahibim!" ya da O, jaratqan iyem! "Ey Yaradan sahibim!"²²⁷ şeklinde hitab etmeleri de örtmece örnekleridir.

Azerbaycan Türkçesinde Allah kavramı için kullanılan kelimeler:

Xuda	Yaradan
İlahi	Çələb
Pərvərdigar	Xudavənd
Xaliq	Rəbb
Müsəvvir	Xudavəndi-Aləm
Gözəgörünməz	

İsminin anılması tabu olarak görülen kavramlardan ikincisi "Peygamber" isimlerinin seslendirilmesidir. "Tek Tanrılı dinlerde Tanrıdan sonra en kutsal unsur şüphesiz, onun yeryüzündeki temsilcisi olan peygamberlerdir. Bu bakımdan peygamberlerin de isimlerinin tabulaştırılması akla gelmektedir."²²⁸

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde bu kavram için "Nebi", "Resul" ve "Elçi" kelimeleri kullanılmaktadır. "Resul, kendisine Allah tarafından kitap verilen, yeni bir dinle gelen ve bunu insanlara tebliğ eden kimsedir. Nebi ise, müstakil şeriatı olmayan ve kendinden önce gönderilmiş peygamberin dini ile amel eden ve bunu insanlara anlatan Allah elçisidir."²²⁹ Hz. Peygamber için Türkiye Türkçesinde "Adı güzel kendi güzel", "İki cihan güneşi", "Fevkalbeşer", "En büyük insan", "Sıdk", "Gül yüzlü", "İsmet"²³⁰ kelimeleri kullanılmaktadır.

²²⁶ Mifologičeskiy Slovar, s. 548., ospanova s.143.

²²⁷ Ahmetov, s. 75.

²²⁸ Akpınar, s. 25.

²²⁹ Aydemir, s. 1., Ospanova, s. 45.

²³⁰ Çelik, s.21.

Azerbaycan Türkçesinde “Allah”, “Peygamber”, “imam” isimlerinin boş yere söylenilmesi kutsal olan bir şeye saygısızlık etmektir. Bu nedenle halk arasında bu kavramları ifade ede bilmek için özel kelimeler oluşturulmuştur: kişi, bizi xəlq edən, yuxarıdakı, ağa, qurban olduqlarımız v.b

- Usta Ağabala, and olsun səni,məni xəlq eləyənə, gördüm bir səbətədi, bilmirəm təndirdi, nədi, bunun qırağında durmuşam. Bir acıqlı adam gəlib mənə bir təpik vurdu,səbətə düşdüm. İstədim çıxıram, bir də qurban olduqlarımızdan biri gözümə göründü. Usta, and olsun getdiyim ağaya! (Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Cənnətin qəbzi)

Safo başını yuxarı qaldırıb. - Varsa, gərək o kişi özü bu zülmü götürmesin! deyə şikayətləndi. (Süleyman Rəhimov, Şamo)

Halk arasında bazı kavramlar var ki, onların doğrudan dile getirilmesi insanlarda korku ve sarsıntıya neden olmaktadır. Toplumda bu tür kavramların doğrudan söylenmesi rahatsızlığa ve endişeye neden olduğu için tabu grubuna dahil edilmiş, zamanla bu isimleri daha örtük ve güzel bir şekilde ifade edebilmek adına farklı kavramlar ortaya çıkmıştır. Bu kavramların başında tehlikeli varlıkların isimlerini anmakla ortaya çıkan kelimeler durmaktadır. Cin, peri, şeytan, ezrayıl ve diğer doğaüstü varlıkların isimleri bir çok nedenlerden kaynaklanarak toplumda tabu olarak görülmüştür. Bu sebeple bu varlıkları doğrudan ifade eden kelimeler yerine dolayı yoldan, örtülü kelimelerle anmak tercih edilmiştir.

Cin: “İslamiyet’in Türkler arasında yaygınlaşmasından sonra Kur’an-ı Kerim’deki cinlerle ilgili çeşitli ayetler, gelenekteki bu kabullerin dini bir dayanak bulmasını sağlamıştır. Kur’an’a göre cinler, ışıq ile ateş karışımından yaratılmış, insanın derisinden bile geçebilen, ölümlü, iman etmekle yükümlü, insana saygı göstermesi gereken, istedikleri zaman görünme özelliğine sahip varlıklardır. Dinsiz ya da Müslüman olabilirler.”²³¹

Akpınar’da bu konuyla ilgili olarak düşüncelerini şu şekilde aktarmıştır: “Cinler özellikle hava karardıktan sonra küllüklerde, izbeler ve viranelerde, boş

²³¹ Ayşe Duvarcı, “Türklerde Tabiatüstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, Bilig, Sayı 32, K1Q 2005, s. 137.

konaklarda gece geç vakitleri hamamları ve kendilerini rahatsız edenleri fena halde çarparlar. Onlardan bahsederken, isim söylenmez, iyi saatte olsunlar denir. Cin veya ecinni yerine iyi saatte olsun derken, bir yandan isimlerini anmamış olmakta diğer taraftan bu anmanın onların iyi saatlerine gelmesini, aksi zamanlarına rastlanmamasını temenni etmekteyiz”.²³²

Bu kelimenin yerine Türkiye Türkçesinde arap, ecin (ecünnü), erişif (erişik), geçkin, gezer, ifrit, ili, kalfa, kancolos, kara kancolos, karoğla (gece kadınların yatakları üzerine abandığı sanılan peri), kayı baldır (uzun siyah bacaklı, insan ya da hayvan biçimine giren hayalî bir yaratık, cin), keruş, keruşereş, ömmen, tarlaguzan²³³ dev anası, at anası, hamam anası, çarşamba karısı²³⁴ gibi örtülü ifadelerle anılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde bu kavram için herhangi bir örtme usulüne başvurulduğu gözükmemektedir.

Şeytan: Yahudi, Hristiyan ve İslam geleneğinde Allah’ın yarattığı ilk insan olan Hz. Adem’e secde etmediği için cennetten kovulan, ‘baş kaldıran melek’ anlamında kullanılmıştır²³⁵. İnsanları kötülüğe, günaha ve yalana sevk eden bir yaratık olarak görülmüştür.

Türkiye Türkçesinde şeytan için “adı batasıca”, “ili”, “mekir nekir”, “iblis”, “korkut”, “teccel”²³⁶, Azerbaycan Türkçesinde de “iblis”, “ sarıbala”, “inkir minkir” adları kullanılan örtük kelimelerdir.

Bu adlandırmaların dışında isminin anılması korku yaratan, insanların zarar görmesine neden olan mitolojik varlıklardan biri albastıdır. Daha önce “Hastalıkla ilgili örtmece” kısmında insanların sağlığına zarar vurmasına neden olan bu mitolojik varlıktan söz edilmiştir. Türkçede “Al, alkarısı, alanası, alkızı, albasması, alarvadı, alacama, albıs, almış”²³⁷ adıyla bilinen varlık Azerbaycan Türkçesinde “hal”, hal anası” kelimeleri ile ifade edilmektedir.

²³² Akpınar ,s. 22.

²³³ Nuri Taner, “Halk Gnanmalarında Cin ve Cin Tutma”, Türk Folkloru, Sayı 42, Ocak 1982, s. 13.

²³⁴ Özyıldırım, s. 17-18.

²³⁵ Ayşe Duvarcı, “Türklerde Tabiatüstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, Bilig, Sayı 32, Kış 2005, s. 137

²³⁶ Çelik, s. 21.

²³⁷ Acıpayamlı, Türkiye’de Doğumla İlgili Âdet ve Gnanmaların Etnolojik Etüdü, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1974, s. 80; İnan, s. 259-267.

İnsanlar isimlerinin anıldığında bu varlıkların ortaya çıkacağı ve onlara zarar verebileceği korkusuyla isimleri söylendiğinde bir sıra ifadelere başvurmuştur.

Azerbaycan Türkçesinde bu varlıkların isimleri geçtiğinde “qulaqlara qurğuşun”, “yeddi dağlar aşsın”, Türkiye Türkçesinde “fena saatten uzak olsunlar”, “iyi saatte olsunlar” tabirleri kullanılmaktadır.

3.5. HAYVANLA İLGİLİ ÖRTMECE SÖZLER

Hayvan adlarına bağlı ortaya çıkan örtmece sözler çeşitli örtmece grupları arasında önemli bir yere sahiptir. Hayvanlarla ilgili örtmece kelimeler ilker insanların totemik inançlarından kaynaklanarak ortaya çıkmıştır. Eski inançlara göre totem, kutsal sayılan hayvandır.

“Totem, yenilebilir, zararsız ya da tehlikeli, korkutucu bir hayvandır. Nadiren bir bitki ya da doğa olayıdır (yağmur, su). Totem, bütün sülaleyle özel bir ilişki içindedir. Totem öncelikle sülalenin atasıdır. Ama ayrıca da koruyucu ruhu ve yardımcısıdır.”²³⁸

Frazer’a göre, totem maddi bir nesnedir. İlkel insan bu nesneye, batıl itikat nitelikli bir saygı duyar. Zira kendi şahsıyla bu türün her bireyi arasında, çok özel bir bağın varlığına inanır. Totem insanı korur ve insan toteme çeşitli şekillerde saygı gösterir. Örneğin totem bir hayvansa onu öldürmez veyahut totem bir bitkiyse, onu koparmaz.²³⁹

Totem olarak görülen hayvanlara karşı duyulan korku ve saygı, bu hayvanların isimlerinin yerine farklı isimler kullanılmasını ön görmüştür.

Ayı: İsminin kullanılması tabu olarak görülen hayvanlardan biridir. Azerbaycan Türkçesinde ayı yerine “dağların gelin anası”, “yumru” kelimeleri

²³⁸ Freud, s. 59.

²³⁹ Freud, s. 198.

kullanılır. Türkiye Türkçesinde “adıyaman”, “koca oğlan”, “orman kibarı”²⁴⁰ ayı yerine kullanılan örtük kelimelerdi.

Hakas inancına göre, ayı insanın uzak akrabası, kardeşidir. Ayının her şeyi duyması ve yuvasını insan gibi hazırlaması sebebiyle duyulan saygı yüzünden, ayı çir xulaxtığ, çigen çastıxtığ ağa “ her şeyi duyan, yosun yastığı olan dede”, tayğa adazı “tayga atası” gibi örtmece adlarla anılmıştır.²⁴¹

Kurt: Türk mitolojik düşüncesinde kült bir imge olan kurdun Türklerin hayatında, dünya görüşünde, tarihinde ve folklorunda özel bir yeri olduğu bilinmektedir. Eski Türk inanışlarına göre ataları kurtlardan gelmektedir. Kurt tüm Türk halklarında tabu olarak görülmüştür. Bu kelimenin yerine farklı sözcükler kullanılmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde kurt yerine “boz”, “ ağzıqara”, “canavar”: Türkiye Türkçesinde, ‘dağda gezen’, ‘dikar’, ‘dik kulak’, ‘guri’, ‘kaşkır’, ‘kızıl göz’, ‘pav kulak’, ‘gök gözlü’, ‘canavar’, ‘yalınsak’, ‘peygamber köpeği’, ‘uzun kuyruklu’²⁴² kullanılan örtmece örnekleridir.

Türkmen Türkçesinde kurt sözcüğü mesdan it “bozkır iti”, adı citen “adisız”, hırıdar “avcı”, canavar “canavar”, Çuvaş Türkçesinde ise peygamber iti²⁴³ adlandırmaları kullanılan örtmece örnekleridir.

Yılan: Azerbaycan halk inançlarında yılanı karşı ikili bir tutum vardır; iyi ve kötü. Halk arasında yılanın eve mutluluk ve bereket getirdiğine dair inanışlar vardı. Geçmişte bir kadın doğum yaptığında, çocuğu nazardan korumak için başının altına yılan derisi konurmuş. Yılan evin koruyucusu olarak kabul edilirdi.

Aynı zamanda yılan zararlı bir yaratık olarak görülürdü. Bu yüzden yılanın isminin anılması yasaklanmıştır. İsmi söylenildiğinde ortaya çıkabileceği ve insanlara zarar verebileceği korkusu zamanla bu kelime yerine daha farklı kelimeler üretmeye yol açmıştır.

²⁴⁰ Çelik, s. 68.

²⁴¹ Killi, s.54.

²⁴² Güngör, s.81.

²⁴³ Güngörs, s. 81.

Yılan için “kafir”, “mərdüməzar”, “xalası göyçək”, “ip” örtmece kelimeleri kullanılmaktadır. Aynı zamanda Nahcivan bölgesinde akşam günbatımında sonra yılanın ismi anılmaz onun yerine, yılanın hareketini karakterize eden “sürünen”, “yerdeki” kelimeleri kullanılır.

Hakas Türkçesinde de çıkan “yılan” için soylas “sürünen”²⁴⁴ örtmece kelimesi kullanılmaktadır. Türkçe’de yılan yerine: ‘ala genevir’, ‘ala gücük’, ‘ala tengirek’, ‘babaköş’, ‘boz yürük’, ‘bozüyrük’, ‘çavgın’, ‘çapar’, ‘emecen’, ‘eram’, ‘gabaköz’, ‘geneviral’, ‘göcengelek’, ‘ılan’, ‘kabran’ (kör yılan), ‘kıvrık’, ‘oklacık’, ‘sarıbek’, ‘sokak’, ‘uzun böcü’, ‘uzun kız’, ‘yerde gezen’, Kırgızca’da: ‘aziz’: kör, ‘tokoç’: yuvarlak, katmer türü ekmek, tüymö: düğme, cerdegi: yerdeki²⁴⁵ örtmece kelimeleri kullanılır.

Baykuş: Halk inanışlarında uğursuzluğu sembolize eden baykuş, ölüme işaretir. Bir baykuşun yüzünü avluya dönüp ulaması, o eve felaket veya ölüm getireceğine inanılırdı. Halk arasında “ölüm kuşu” olarak ta adlandırılırdı.

Azerbaycan Türkçesinde baykuş yerine: “gece quşu”, “kor yapalaq”, “bey quşu”, “çavuş” adlandırmaları kullanılır.

Türkiye Türkçesinde “hayırlı kuş”, “mal kadını”²⁴⁶, “altın baş”, “gılınkuş”, “goskoyuk”, “hacı kuşu”, “hayırlı kuş”, “hep büyük guş”, “hümmatun”²⁴⁷ isimleri ile tanımlanmıştı

²⁴⁴Killi, s. 58.

²⁴⁵Ahmet Güngör, s.81.

²⁴⁶Gecekuşu, s.30.

²⁴⁷Çelik, s. 69.

SONUÇ

Sözcüklerin ve ifadelerin örtmece grubuna dahil edilmesi tarihsel olarak göreceli bir kavramdır. Çünkü dilin gelişimi, toplumun nesnel gelişimi ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Toplumsal yapı değiştikçe insanların ifade araçlarına yönelik arzuları, zevkleri ve tutumları da değişir.

Ancak genel olarak örtmece kavramı bütün dillerde tabu sayılan kavramların yerine kullanılan, dilde kullanılması hoş görülmeven, kaba, çirkin, etik normlardan uzak ve uygunsuz kelimelerin yerine kullanılan sözler olarak bilinir. Örtmece dil araçlarının genel edep kurallarına uygun olarak doğru kullanılmasıdır. Dilde konuşmayı zenginleştirmek için stilistik bir araç olarak kullanılır.

Çalışmamızda Azerbaycan Türkçesinde kullanılan örtmece sözleri inceledik. Bu çalışmada aynı zamanda Türkiye Türkçesinde kullanılan örtmece sözlere de yer verilmiş, karşılıklı bir çalışma yapılmıştır.

Örtmece kavramının ortaya çıkış nedenlerinden başlıcası tabu olduğundan, çalışmada tabu kavramına da yer verdik, tabunun ortaya çıkış nedenlerini, türlerini, tabunun insanların algılarına yönelik ortaya çıkan birtakım yasaklamalar olduğunu ve örtmece ile karşılıklı ilişkisini inceledik.

Bir kavram olarak örtmece kendi içinde “güzel adlandırma”, “kötü adlandırma” olarak iki yere ayrılır. Güzel adlandırma, kaba çirkin, olumsuz bir kavramı, daha olumlu bir şekilde anlatmaya yönelik kullanılırken, bu kelimenin karşıtı olan kötü adlandırmalarda daha çok bir kelimenin olduğundan daha kaba, olumsuz, aşağılayıcı yönleri ile kendini belli etmektedir. Güzel adlandırmada söylendiği zaman karşısındaki insana nazik, kibar olma çabası varken, kötü adlandırmada bunun aksine karşısındakine nefret, alaycı, aşağılayıcı bir çağrışım içindedir.

Ölüm, hastalık, din, kadın, doğum, gebelik, fiziksel yetersizlik toplumda en çok örtmece kullanımına sebep olan alanlardır. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde en çok örtmece örnekleri ölümle ilgilidir. Bu da her iki toplumun dini inançlarından, ölüme duyduğu korkudan, aynı zamanda ölen kimselere karşı görülen saygıdan

kaynaklanmaktadır. Her iki Türkçede ölümle ilgili fazlasıyla benzer örnekler çoktur. Nerdeyse çok az kelimeler farklılık göstermektedir.

Hastalıkla ilgili örtmeceler her iki Türkçede en çok farklılık gösteren örtmece örnekleridir. Örneğin, Türkçede verem yerine “güzel hastalık”, “yılancık”, “İnce illeti”, “kel hastalık”, Cüzzam, “miskin”, “yenirce”, “Veba”, “yumrucak”, “kırıran”; Epilepsi için “eserge”, “yellenme”, Azerbaycan Türkçesinde aynı kavramlar “dıqq”, “sill”, “ala”, “ovma”, “qara zəiflik”, “şeytan xəstəliyi” kelimeleri ile tanımlanmıştır. Araştırmada bu örtmece kelimelerin ortaya çıkış nedeninin her iki toplumun eski inançlar sisteminden kaynaklandığı görülmektedir.

Dini inançlı örtmelerin oluşması toplumsal korku ve saygıdan kaynaklanmaktadır. İnsanların doğaüstü güçlere olan inançları ve korkuları zamanla Allah, peygamber, cin, şeytan vb. varlıklarla ilgili çok sayıda örtmece sözlerin oluşmasına neden olmuştur. Dini örtmecelerle ilgili Türkiye Türkçesinde çok fazla sayıda örneklere rastlanmaktadır. Ancak Azerbaycan Türkçesinde dinle ilgili örtmece örnekleri çok az sayıdadır. Bu da muhtemelen, Azerbaycan’ın bir dönem Sovyetler Birliği’nin bünyesinde kalması ve bu dönemde dini törenlerin, bayramların kutlanması, dinin yasaklanması ile ilgili olmuştur. Bu da zamanla insanların dini inançlarına, dini yaşantısına etki göstermiştir. Halkın yaşadığı bu süreç tabii ki zamanla onun sözlüğünde kendini göstermiştir.

Kadın toplumda çok önemli bir yere sahip olduğu için, onunla ilgili birçok adlandırmalar dilde kendisini göstermiştir. Bu adlandırmalar bazen olumlu bazen olumsuz özellikleri ile dikkat çekmiştir. Toplumun kadına olan tutumu onunla ilgili kelimelerde yerini almıştır.

Dilin gelişimi toplumun gelişimi ile ilgili olduğu gibi, örtmecelerin dildeki konumu da toplumun gelişimi ile ilgilidir. Toplumun medeni, kültürel gelişimi vb. sebepler örtmece sözlerin değişmesine, yeni kelimelerin türemesine neden olur. Dilde bir zaman tabu olarak kabullenilen olay ve kavramlar bazen yerini örtmecelerle veya bunun aksine olarak örtmece kelimeler tabu kelimelerle yer değiştirebiliyor.

Örneğin bir zamanlar Azerbaycan Türkçesinde “bey, xan, ağa” sözleri saygı anlamında kullanılan sözler olarak bilinirdi. Ancak sosyalizm toplumunda insanlara bu kelimelerle hitap etmek bir tür hakaretti. Çünkü “bey, xan, ağa” sözleri aynı

SÖZLÜK

Ad eləmək – nişanlanmaq, ADFL: 9

Adı qaragəlmək – ölmək, yası tutulmaq, yası saxlanmaq, ADFL: 10

Ağ çıxarıb qara geyinmək – yasa batmaq, ADFL: 11

Anguta dönmək – arılıqdan boğazı uzanmaq, ADFL: 23

Ortası ortasından keçmək – arıqlamaq, ADFL: 31

Ayaqdan düşmək – qocalmaq, ADFL: 32

Bağa yarpağı ilə quzu qulağını tanımamaq – axmaq, bəsit, səfeholmaq, ADFL: 34

Bağrı çatlamaq – ölmək, ADFL: 34

Bağırsağını ayağına dolaşdırmaq – bıçaqlamaq, ADFL: 34

Banan respublikası – siyasi sabitliyin olmadığı, tez-tez hərbi çevrilişlərin olduğu ölkə
ADFL: 35

Baltası kəsməmək – etibarlı olmayan insan, ADFL: 35

Balığın böyüğütorpağın altındadır – yalan danışan insan, ADFL: 35

Baharı xəzanolmaq – gənçliyi erkən solmaq, üzüntülü ömür yaşadığından tez
qocalmaq, ADFL: 35

Baş qoymaq – bir şey uğrunda ölmək, ADFL: 38

Başı bağlanmaq – evlənmək, ADFL: 39

Baş – göz etmək – evləndirmək, ADFL: 39

Başı yastığa düşmək – xəstələnmək, ADFL: 40

Başına dəndüşmək – qocalmaq, ADFL: 40

Başına hava gəlmək – dəli olmaq, ADFL: 40

Başına soyuqdəymək – ağlını itirmək, ADFL: 40

Başını batırmaq – öldürmək, ADFL: 41

Başını əkmək – öldürmək, ADFL: 42

Başını yemək – öldürmək, ADFL: 43

Başını vermək – birinin uğrunda canını fədaetmək, ADFL: 46

Başının milçəyini qorumaq – laqeyd insan, ADFL: 46

Başının yiyəsi - ər-həyat yoldaşı, ADFL: 48

Bayatısı çoxdan çağırılmaq – biri tərəfindən öldürülmək, ADFL: 49

Beynini toz etmək – öldürmək, ADFL: 50

Bildişi əzgildi, o da payızda yetişir – hər şeyi bildiyini iddia edən, əslində savadsız insan, ADFL: 53

Bir ağacda oturub, min budağı silkələmək - ac göz insan, ADFL: 53

Bir baş, bir ayaq olmaq – evlənmək, ailə qurmaq, ADFL: 54

Bir sözünü beş batman balla yemək olmaz – kobud, acı danışan insan, ADFL: 56

Bir yumub beş tökmək – ağlamaq, göz yaşı axıtmaq, ADFL: 57

Bir yastığa baş qoymaq – evli olmaq, ADFL: 57

Birçəkağartmaq – yaşlanmaq, qocalmaq, ADFL: 58

Boğazı armud saplağına dönmək – çox arıq bir insan, ADFL: 58

Boğazını yağlamaq – rüşvət vermək, ADFL: 60

Boğazını yaşlamaq – içki içmək, ADFL: 60

Boynuna uşaq düşmək – hamilə qalmaq, ADFL: 61

Buğda yeyib cənnətdən çıxıb – lovğa, təkəbbürlü adam, ADFL: 63

Can üstə olmaq – ölüm ayağında olmaq, ADFL: 67

Canamazı suya çəkmək – hiyləgər insan, ADFL: 67

Cəhənnəmdən ipi qırıbqaçmaq – çox kifir, eybəcər insan, ADFL: 70

Cəhənnəmə göndərmək – öldürmək, qətlə yetirmək, ADFL: 70

Cəhənnəmə vasil olmaq – ölmək (pis tanınan insan), ADFL: 70

Cəmdəyi çədən üstündə qalmaq – cəsədini götürəcək kimsə olmamaq, ADFL: 71

Cibi qalın – pullu, imkanlı, ADFL: 72

Cibində siçanlar oynamaq – kasıblamaq, ADFL: 72

Cibini kəsmək – cibgirlik etmək, oğurluq etmək, ADFL: 72

Çaxır tuluğu – yekəqarın, hədsiz kök, şişman, ADFL: 73

Çırağı sönmək – nəsləkəsilmək, ADFL: 76

Çırağını söndürmək – öldürmək, ADFL: 76

Çöpə dönmək – arıqlamaq, ADFL: 76

Damı başına uçmaq – ocağı sönmək, ADFL: 80

Dar köynəkdən qurtulmaq – hamiləlikdən azad olmaq, doğmaq, ADFL: 82

Darvazasını fələk vurub – Bədbəxtlik, bədbəxt olmaq, ADFL: 82

Dərisindən yağ dammaq – hədsiz kök insan, ADFL: 82

Dərisinə sığmamaq – son dərəcə kök insan, ADFL: 86

Dəvəsi ölmüş ərəb – bədbəxtliyə düşər olmuş, hər şeyi əlindən çıxmış, kasıb, garip, ADFL: 87

Dəyirman xoruzu – yeyib içməkdən kökəlmiş insan, ADFL: 87

Dəyirmanə dən verir – müəyyən vaxtdan sonra danışiqvə davranışı ilə narahatlıq yaradan insan, ADFL: 88

Dəyirmanı torpaq vermək – danışırkən etik qaydalara məhəl qoymamaq, səfehləmək, ADFL: 87

Dırnağından darı sızmaq – xəsisli ketmək, ADFL: 88

Dikili ağacı yoxdur – heç bir şeyi olmamaq, ADFL: 89

Dili sümüksüz olmaq – ağzına gələn danışmaq, ADFL: 91

Doqquzluq gəlmək – aldatmaq, ADFL: 96

Don biçmək – aldatmaq, kələkgəlmək, ADFL: 96

Dovşanbığı – xeyrə - şərə yaramayan, kara gəlməyən adam, ADFL: 97

Dovşanı araba ilə tutmaq – hiylə ilə məqsədinə çatmaq, ADFL: 97

Döşəyə düşmək – xəstə olmaq, ADFL: 97

Dünya ışıqına həsrət qalmaq – kor olmaq, ADFL: 98

Dünyadan köçmək – ölmək, ADFL: 98

Dünyasını dəyişmək – dünyadan köçmək, ADFL: 98

Dünyaya göz açmaq – doğulmaq, ADFL: 98

Dünyaya gözlərini yummaq – ölmək, ADFL: 100

Evində bayquşlar ulamaq – ocağı sönmək, ADFL: 100

Evində ocaq yanmamaq – nəslini davam etdirəcək kimsə qalmamaq, ADFL: 103

Evinə Əzrail dadanmaq – ailəsində dalbadal adam ölmək, ADFL: 103

Əbədi yuxuya getmək – ölmək, vəfat etmək, ADFL: 103

Əbədiyyətə qovuşmaq, əbədi olmaq – dünyasını dəyişmiş hörmətli şəxs haqqında işlədilən evfemistik ifadə, ADFL: 103

Əcəl bədəsini içmək – ölümə məhkum olmaq, ADFL: 104

Əcəl girləmək (hərləmək) - ölüm vaxtı çatmaq, ADFL: 104

Əcəl köynəyi – kafən, ADFL: 104

Əcəli gəlmək (şatmaq) – ölüm vaxtı yaxınlaşmaq, ADFL: 105

Əksini çörək üstünə vursan, ac it dəyeməz – zahirən çox çirkin, ADFL: 105

Əl-ayağı sözünə baxmamaq – qocalmaq, ADFL: 108

Əlqabına çıxmaq-tualetə getmək, ADFL: 114

Ələyiələnilib, xəlbiri göyde fırlanır – qocalmış, ölümünə az qalmış adam haqqında ifadə, ADFL: 110

Əli qalınlaşmaq – varlanmaq, ADFL: 112

Əli qoltuğunda qalmaq – yoxsullaşmaq, kasıblamaq, ADFL: 113

Gölə qamış batırmaq – davranışları ilə insanlara xəbərdartırmək, ADFL: 127

Göz yaşına dәм vermək – çox ağlamaq, ADFL: 129

Gözünə kölgə çökmək – arıqlamaq, zəifləmək, ADFL: 135

Gözünə pərdə gəlmək – kor olmaq, ADFL: 136

Gözünü bir yumub, beş açmaq – ağlamaq, ADFL: 136

Gözünün qarasını tökmək – ağlamaq, ADFL: 136

Haqq evinə tapşırmaq – dəfnetmək, ADFL: 141

Halvasını çalmaq – məhvini, ölümünü hazırlamaq, ADFL: 141

Həyata göz açmaq – doğulmaq, ADFL: 145

Həyata göz yummaq – ölmək, ADFL: 145

Xan ilə plov yemir ki, bığı yağa batar- lovqa, təkəbbürlü insan, ADFL: 149

İki baş, dörd ayaq olmaq – evlənmək, ADFL: 153

İki beşi qoşalamaq – 55 yaşına çatmaq, ADFL: 155

İki canlı olmaq – hamilə qalmaq, ADFL: 156

İynə gözündən keçmək – arıq insan, ADFL: 165

Kağızı qara yazılmaq – gənc yaşında ölən biri, ADFL: 166

Kağızını vermək – boşama, ADFL: 169

Kal armud – yarımçıq, çiy adam, ADFL: 166

Karvan yükünü mənzilə çatdırmaq – yaşlanmaq, qocalmaq, ADFL: 167

Kəlləni yerə qoymaq – ölmək, ADFL: 170

Kəndirini kəsmək – ipini kəsmək, ADFL: 171

Kitabı bağlanmaq – işi bitmək, ADFL: 172

Könül bağlanmaq – aşiq olmaq, ADFL: 175

Könül vermək – aşiqolmaq, ADFL: 175

Kötüyün ünüstündə od yandırmaq – kütləvi şəkildə qırmaq, ADFL: 175

Qarnı açılmaq (işləmək) – ishal olmaq, ADFL: 185

Qarnı burnuna dəymək – hamilə qalmaq, ADFL: 185

Qıçını çəkmək – axsamaq, ADFL: 185

Qırağını qatlamaq – bir işi tamamlamaq, ADFL: 191

Qırmızı adam – sözü üzədeyən adam, ADFL: 191

Qırmızı gülləyə tuş gəlmək – öldürülmək, qətləyetirilmək, ADFL: 191

Quru palçığı divara yapışdırmaq – yalan danışmaq, ADFL: 191

Qurban getmək – öldürülmək, ADFL: 191

Ortadan götürmək – öldürmək, ADFL: 215

Padişahın piyada getdiyi yer – ayaqyolu, tualet, ADFL: 225

Paltarı boğçalanmaq – ölmək, ADFL: 225

Ruhunu təslimetmək – ölmək, ADFL: 230

Sağ cana həsrət qalmaq – tez-tez xəstələnmək, ADFL: 231

Son mənzilə yola salmaq – dəfn etmək, ADFL: 236

Sümükləri də cürüyüb – coxdan dünyasını dəyişmiş insan, ADFL: 237

Sümükləri dincəlmək – ölmək, ADFL: 237

Şabalıd cinsi – çox xəsis, xeyrə-şərə yaramayan, ADFL: 244

Taxtı boş qalmaq – varisi olmamaq, ADFL: 248

Top ağzına getmək – göz görə-görə ölümə getmək, ADFL: 252

Torpağa təslim etmək – dəfnetmək, ADFL: 283

Torpağı sanı yaşasın – uşaq və yagənci dünyasını dəyişmiş birisi ilə mugayisə edərkən və ya mərhumu xatırlarkən uzun ömür diləmək mənasında işlədilən ifadə, ADFL: 253

Ulduzları barışmamaq – bir biri ilə dil tapmamaq, nüfuzdan düşmək, gözdəndüşmək, ADFL: 256

Ulduzu bir olmaq – kəbinləri kəsilmək, ADFL: 256

Un çuvalına tay olmaq – evdə qalmaq, qarımaq, ADFL: 256

Uşağa qalmaq – hamilə olmaq, ADFL: 256

Ürək göbəyi düşmək – qorxmaq, ADFL: 256

Ürəyinə xal düşmək – sübhələnmək, ADFL: 261

Üzükdən keçmək – çoxarı qolmaq, ADFL: 265

Üzündə abır olmamaq – həyasız, ədəbsiz olmaq, ADFL: 265

Üzündə su olmamaq - ədəbsiz, utanmaz, ADFL: 265

Üzüm ayağın altında - bağışlamaq, üzr istəmək, ADFL: 247.

Vəzi həml eləmək - doğmaq, uşağı olmaq, ADFL: 249

Yatağa salmaq – xəstələnməyinə səbəb olmaq, ADFL: 265

Yorğan-döşəyə düşmək - bərk xəstələnmək, ADFL: 251

Yumurtadan yun qırmaq – simic, xəsis olmaq, ADFL: 281

Yurdda qalmaq – qızqarırmaq, ərəgetməmək, ADFL: 281

Yurdu kor qalmaq – xaraba qalmaq, varisi davamı, olmamaq, ADFL: 281

Yurduna su ələmək – ocağı, yurdu dağıtmaq, etmək, ADFL: 281

Yurduna su ələnmək – məhvətilmək, ADFL: 281

Yurduna süpürgəçəkilmək – ocağı yerlə bir edilmək, ADFL: 281

Yurdunda turp əkmək – viran qoymaq, ADFL: 281

Yükünü yerə qoymaq – doğmaq, ADFL: 281

Zurnası çalınmaq – kitabı bağlanmaq, ADFL: 285

Kaynakça

Abdulla, Ahadov. **Azerbaycan'da Din ve Dini Tesisatlar**, Bakü, 1991.

Ahmanova, O.S., Slovar Lingvistiçeskih Terminov, İzdaniya Vtoroye, Stereotipnoye, İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya", Moskva, 1969.

Ahmet, Güngör. "Tabu – Örtmece (Euphemism) Sözler Üzerine", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı.29, Erzurum, 2006.

Aksan, Doğan. **Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Cilt 1, 3, TDK Yayınları, Ankara, 1989, 1990, 2003.

Aksan, Doğan. **Türkçenin Sözvarlığı**, Engin Yayınevi, Ankara, 1996.

Aksan, Doğan. **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)**, A.Ü. Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Araştırma, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 26, Ankara, 2003.

Arık, Durmuş. "Türk Halk İnanışlarında Örtmece ve Gerçeği Gizleme İle İlgili Uygulamalar: Doğum ve Ölüm Örneği", Dini Araştırmalar, Cilt: 13, Sayı: 36.

Aslan, Aslanov. "Evfemizmler", **Müasir Azərbaycan Dili, 1. Cild**, Bakı, 1978.

Aslanov, Aslan, **Evfemizmlerin nitqde ehemmiyyəti**, "Nitq medeniyeti meseleləri", Elmi eserlərin mövzu toplusu, BDU, 1986.

Atımetov, A.K. **Türki Tilderindegi Tabu Men Evfemizmdər**, Kazakistan Respublikasının Ul'tık Gılım Akademiyası, s.172, 1995.

Atımetov, A.K. (1995), **Türki Tilderindegi Tabu Men Evfemizmdər**, Kazakistan Respublikasının Ul'tık Gılım Akademiyası

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti , 3. Cild, Elm Neşriyyatı, Bakı, 1983.

Azerbaycan Dilinin Sinonimler Lüğeti, A-Z, Şerg-Gerb, Bakı, 2002

Balayev, Aydın. **Azerbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920-ci illər)**, Bakı, 2019.

Bozkaplan, Şerif Ali. **Anadolu Ağzlarında Güzel Adlandırma Örnekleri**, Turkish Studies International Periodical For the Languages, 2009, ss. 376-396.

Bünyadov, Ziya Y. Yusifov, Y., **Azerbaycan Tarihi I. Cild**, Çıraç Yayıncılık, Bakü, 2007.

Cabbarov, Xasay, **Tabu i Evfemizmi v Azerbaycanskom Yazıke**, (Doktora tezi), Bakü, 1972.

Condon, John C., **Kelimelerin Büyülü Dünyası, Anlambilim ve İletişim** (Çev. Murat Çiftkaya), İnsan Yay., İstanbul, 1998.

Condon, John C. ,**KelimelerinBüyülüDünyası, İnsanYayınları**, İstanbul, 1995,s.101

Çelik, Cengiz, **Türkiye Türkçesinde Örtmece ve Tabu Kelimeler**, (Yüksek Lisans Tezi), Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2011.

Çolak Çelik, Gizem. **Türkiye Türkçesi Basın Dilinde Örtmece (Efemizm–Disfemizm)**, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Çiftçioğlu Çabuk, Arzu. **“Türkçedeki Örtmece Sözlerin Oluşum Yolları”**, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 5, 2015.

Şahap, Bulak. **“Azerbaycan” İsminin Kökeni ve Anlamı**, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9 Sayı: 43, 2016.

Vardar, Berke. **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yayınları, 2002, s. 156.

Heyet, Cavad. **“Azerbaycan Adı ve Sınırları”**, **Avrasya Etüdleri**, For Ajans Matbaacılık, Cilt 1, Ankara, 1994, s. 94.

DEMİRCİ, **Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine**, **Millî Folklor**, Sayı 77, Ankara, 2008.

DilçilikEnsiklopedisi, 2. Cild, Bakı, 2008.

Doğan, Aksan , **Her Yönüyle Dil, Cilt 3., TDK**, Ankara,1997.

Ercilasun, Ahmet B., **Türk Dünyası Üzerine İncelemeler**, Akçağ Yay. Ankara, 1997.

Süleymanlı, Ebülfez,**Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, İstanbul, 2006.

Samedov, Elsavar , **Azerbaycan’da Din Eğitimi**, Yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Frazer, James George, The Golden Bough, part 2, **Taboos and Perils of the Soul, Third Edition**, New York, 1960.

Frazer, J.G., **Totemism and Exogamy, 4 volumes**, London 1910

Sigmund, Freud,**Totem ve Tabu (Çev. Niyazi Berkes)**, Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık Ltd. Şti., Aralık, 1998.

Gecekuşu, Ahmet, **Güzel Adlandırma**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Fırat 2006.

Gulmira ,Ospanova, **Türkiye Türkçesinde Örtmeceler**, Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Güden, Menekşe Pınar, Dilde Cinsiyet Ayrımcılığı: **Türkçe’nin içerdigi Eril ve Dişil ifadeler Bakımından incelenmesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2006.

Güngör, Ahmet, **Kırgızca ve Türkçede Hastalık Adlarıyla ilgili Örtmece (Euphemism) Sözcükler**, Doktora Tezi, H. Karasayev Bışkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türkoloji Ana Bilim Dalı, Bışkek, 2006.

Gülsüm ,Kıly, **“Hakas Türkçesinde Tabu Sözcükler ve Örtmece”**, Modern Türklük Araştırma Dergisi, 2006,Sayı 3/3.

Hayriye,Bilginer, **“Batı Dillerinde ve Türkçede Güzel Adlandırmalar”**, Türk Dili, Sayı 598, 2001.

Hikmet, Tanyu, **“Totem, Totemizm ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar”**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı.26, Ankara, 1984.

İnan, Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

Yıldırım, İrfan Murat, **Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Hayatı ve Edebî Eserleri Üzerine Bir Araştırma**, İzmir.1994.

James, Frazer, **Ruhun Tehlikeleri ve Tabu**, Punhan Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Kaliyev, G, **Til Bilimi Terminlerinin Sözdüğü**, Firma “Ornak”, YİS, Almatı, 2012.

Nerimanoğlu, Kamil Veli, **”Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Dilinin Adı Üzerine”**, **3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Karaağaç, Günay, **Türkçenin Dil Bilgisi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

Demirci, Kerim, **”Örtmece (Euphemism) Kavramı Üzerine”**, **Milli Folklor Dergisi**, 2008.

Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/3 Spring.

İsmayılov, Mahmud, **İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Mehmetzade, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Ankara, 1991.

Meherremli, Qulu, İsmayılov, Rafiq, **Azerbaycan Dilinin Frazologoya Lüğeti**, 2. Cilt, Neşr, Altun Kitap, Bakı, 2018

Oxford İngilizce – **Türkçe Sözlük** , 2. Cilt, Sabah Yayınları, 1990.

Reformatskiy, A.A., **Vvedenie v yazıkoznaniya**, Moskva, 2001.

Ospanova/Karabulut, Ferhat ve Gülmira, **”Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi”**, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, Sayı 2/2, 2013.

Palmer, F.R., **Semantik** (Çev. Ramazan Ertürk), **Kitabiyat**, Ankara, 2001.

Hülya, Pilancı, “**Anadolu Ağzlarında Kadın İçin Kullanılan Sözcükler Üzerine Bir İnceleme**”, Kadın / Woman 2000 Kadın Araştırmaları Dergisi, Journal for Woman Studies, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yay., Cilt 3, Sayı 2, Kıbrıs 2002.

Reha Yılmaz, Reha, **Sayın F.Mehmet**, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4(1), 2012

Freud, Sigmund , **Totem ve Tabu**, İlyaz İzmir Yayınevi, 2016.

Söylemez, Ümit, **Euphemism As A Reflection of Culture on Language**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe University Institute of Social Sciences, Ankara, 1993.

Tanyu, Hikmet, **Totem, Tetemiz ve Tabu Üzerine Yeni Türkçe Sözlük** , TDK Yayınları, 10. Baskı, Ankara, 2005.

Türkmen, Seyfullah , “**Türkçedeki Örtmece Sözcükler**”, Karadeniz Araştırmaları Cilt 6, 2009.

Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu (TDK) Yayınları, Ankara.

Türküne, Mualla, **Eski Türk Toplumunda Cinsiyet Kültürü**, Ark Yay., Ankara 1995.

Ulman, Işıl (İnce), Özyıldırım, “**Türkçede Örtmece Sözcükler Üzerine Bir Araştırma**”, Dil Dergisi, sayı. 50

Ulusların Psikolojisi , 2. Cilt, Mitos ve Din, 1906.

Üçok, Necip. **Genel Dilbilim (Lengüistik)**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2004.

Üstüner, Ahat, “**Örtmece Sözcüklerle İlgili Terimler**”, Turkish Studies, Cilt: 4, Sayı: 8, 2009.

Ospanova, Gulmira, “**Muhtar Avezov’un Hikayelerindeki Örtmecelerin Türkiye Türkçesine Anlam ve Yapı Bakımından Çevirisi**”, SUTAD, Sayı: 40, 2016.

Ospanova, Gülmira. “**Necip Fazıl Kısakürek’in Şiirlerinde Örtmece**”, Bilig, Sayı: 75, 2015.

Söylemez, Ümit. **Euphemism, As a Reflection of Culture on Language**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993.

Türk Dil Kurumu, **Derleme Sözlüğü I-XII Cilt**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993.

Uğur, Nizamettin. **Anlambilim Sözcüğün Anlamı**, Doruk Yayınları, Ankara, 2003.

Warren, Helen (Ed.). **Oxford Türkiye Sözlüğü İngilizce-Türkçe**, Oxford University Press. 2002.

Koç, Aylin. **“Hastalık İsimlerinde Örtmece”**, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı: 188, 2010.

Eratalay, Sevdâ. **“Batı Anadolu Ağzlarında Güzel Adlandırma”**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 1, Özel Sayı: 2, 2017

Kasev, Aleksey M., **Yazıkovic tabu i evfemizm**, LEPİ, 1988, s. 80.

Tereşenko, H.V., **Evfemisticeskoe sredstva obektivatsii konsepta “strah”**. Na materiale rus. i angl. Yaz. Dis. ...kand.fil.nauk., Pyatigorsk, 2005.

Tekeli, Şirin, **Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat**, Birikim Yay., İstanbul 1982.

Türkan, Efendiyeve. **Tercümeşunaslıg ve onun müasir dövrde rolu**, Bakı, 2009.

Türkan, Efendiyeve, **Azerbaycan dilinin leksik üslubiyatı**, Bakı, Elm, 1980.

Mehebet, Paşayeva, **Azerbaycanlıların Aile Merasimlerinde Etnik Eneneler**, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı, 2008,

Vardar, Berke. **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, Multilingual Yayınları, 2002, s. 156.

Varbot, J.J. (1979), **Tabu, Russkiy yazık: Ensiklopediya**, Moskva, 1979.

Yılmaz, Reha, Sayın F.M R. / **Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi 4(1)**, 2012.

Yusifov, Yusif.B, **AzerbaycanTarihi I. Cilt**, Maarif, Bakı, 1996,

<https://www.azerbaycanegitim.com/azerbaycan-alfabesi/> (24.03.2020)

